

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 7 – Sayı: 13- Aralık/2024

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/İrtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 7 – No: 13- December/2024

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues.
The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/İrtad.

**Sahibi ve Sorumlusu / Owner
CİHAN ORUÇ**

Editör - E-Dergi Yöneticisi / Editor – E- Journal Director

EMRE KESER-HAMİ DEMİR

Editör – Halkla İlişkiler / Editor – Public Relations

KAAN AKAR-NURULLAH ÇETİN-ODİL ZARİPOV

Yazım ve Dil Editörü / Spelling and Language Editor

ALİ YILDIRIM-NESRİN YILMAZ

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĐI
İNDEKSLER
THE JOURNAL IS INDEXED İN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Prof. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi- Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Hasan Asadi

Mohagheh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet AlparĐu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Doç. Dr. Selim Serkan Ükten

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Roin Kavrelişvili

Kafkas Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Edebiyatı

Doç. Dr. Elvin Yıldırım

İstanbul Aydın Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Müslüme Melis Savaş

Karadeniz Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Özgür Türker

Süleyman Demirel Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bekir Sarıyıldız

Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Şen

İstanbul Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Kurban Durmuşoğlu

Bayburt Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Onur Güven

Jandarma ve Sahil Güvenlik Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Şehri Karakaş

Erzurum Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever

Erzurum Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doktorant Gamze İme

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KÜRŞAT YILDIRIM	Türk Tarihi Bakımından Yeşimtaşı (Jade From The Point of View of Turkic History)	s. 1-16.
MURAT ÖZKAN	Bağımsızlık ve Dönüşüm: Türkmenistan'da Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Yapıların Yeniden İnşası (Independence and Transformation: Reconstruction of Political, Economic and Cultural Structures in Turkmenistan)	s. 17-41.
AYŞE AYÇİÇEK	Orta Çağ'da K'veli Kalesi (ყველის ციხე)'nin Türk Tarihi Açısından Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme (An Evaluation on The Place And Importance of K'veli Castle (ყველის ციხე) in The Middle Ages in Terms of Turkish History)	s. 42-60.
BASTI BAKİROVA	Eski Türklerde Hükümdar Algısı (The Perception of The Ruler in Ancient Turks)	s. 61-72.
URAL HATEMİ	Sir John Malcolm'un "İran Tarihi; En Erken Dönemden Günümüze" (1815) Eserinin Oryantalizm Açısından İncelenmesi (Sir John Malcolm's "The History of Persia: From The Most Early Period to The Present Time" (1815) in Terms of Orientalism)	s. 73-84.
ZEKİ TOK	Tuyuhunların Qianglaşma (Tibetlileşme) Meselesi ve Onların Türk Kültürü İle Yakın İlişkisi (The Problem of Transformations of Tuyuhuns to Qiang (Tibetan) and Their Close Relationships of The Turkish Culture)	s. 85-104.

JADE FROM THE POINT OF VIEW OF TURKIC HISTORY

KÜRŞAT YILDIRIM*

Abstract: One of the most intriguing products in history is jade. This very rare stone was not only an expensive luxury item but also used in rituals and medical treatments. Taken by rulers as tribute and tax, it was considered the most valuable trade commodity. The fact that jade, which spread from China to Europe in the early period, is a product of Turkestan is still not properly understood. Throughout the history of ancient Asia and Europe, East Turkestan, especially Khoten, was the source of authentic—and highest quality—jade. However, records also exist in the oldest primary sources describing other regions. In my article, I will try to examine the course of jade in Turkish history based mainly on Chinese sources.

Keywords: Jade, Turkestan, Trade, Tribute, China, Chinese Sources.

TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN YEŞİM TAŞI

Öz: Tarihteki en ilgi çekici ürünlerinden biri yeşimtaşıdır. Çok nadir bulunan bu taş pahalı bir lüks eşya maddesi olduğu gibi ritüellerde ve tedavilerde de kullanılmıştır. Hükümdarlar tarafından haraç ve vergi olarak alınan bu taş, ticarete ise en kıymetli mal olarak kabul edilmiştir. Çin'den Avrupa'ya kadar erken dönemlerde yayılan yeşimtaşının bir Türkistan ürünü olduğu gerçeği hâlâ gereği gibi anlaşılamamıştır. Eski Asya ve Avrupa tarihi boyunca gerçek ve en kaliteli yeşimtaşının kaynağı Doğu Türkistan, bilhassa Hoten olmuştur. Yine de en eski ana kaynaklarda başka bölgeleri tarif eden kayıtlar da vardır. Makalemden esasen Çin kaynaklarına dayanarak yeşimtaşının Türk tarihi içindeki seyrini incelemeye çalışacağım.

---

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8418-6871. This study has been supported by Istanbul University Scientific Research Projects Coordination Unit (project no: SBA-2022-38757). In this article I used much information from the Turkish book chapter "Yeşim Taşı Üzerine Birkaç Not", Orta Çağ'da Ticaret, Ed. T. Karaimamoğlu, Selenge, İstanbul, 2022, pp. 109-120" (by Kürşat Yıldırım and Elvin Yıldırım) and after publishing that chapter I collected new sources which added to the current article.

Anahtar Kelimeler: Yeşimtaşı, Türkistan, Ticaret, Haraç, Çin, Çin Kaynakları.

Introduction

In 1879, European researchers were astonished to find a jade-cutting tool made among remains unearthed during excavations in the Rhone bed near Geneva; it was considered to have been produced centuries before Christ. Proponents of the Indo-European theory began to question whether this cutting implement was a piece brought by the Aryans from the lands of their kindred in the Hindu Kush. How this stone, found only in Asia, could have been brought to Europe in the early ages is a matter of much curiosity.¹ Several recent studies have accepted that the raw material for the jade axes found in Europe, especially in England, which dates back to 6,000 years, did not originate in England—but in the Italian Alps.² However, some data in these studies suggest that the material found in the Italian Alps is jadeite and eclogite, minerals similar to jade. Jadeite and eclogite tests for “jade” axes found in Bulgaria and Romania are mentioned, along with the Italian Alps origin of the stones. Moreover, some archaeological studies refer directly to the pieces from the Italian Alps as jadeite (“jadeite quarries”).³ According to the current knowledge, no natural jade deposits exist in Europe. Therefore, first, determining where jade comes from is essential.

Jade and Turkestan

Westerners doubted that the inhabitants of Turkestan could have mined, processed, and exported this precious and rare stone to such distant places; at first, they insistently focused on the thesis that it came from Asia to Europe via Aryan migrations. At this juncture, one fact needs to be established: The people of Turkestan have produced jade from East Turkestan and sold it to distant lands since very early periods.

According to various assessments, a minimal amount of jade was scattered between Mesopotamia and England. It was highly prestigious to possess jade or pieces made from it, and this reflects the ambition of humankind.

¹ F. Max Müller, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, Longmans, Green, and co., London 1888, p. 209-210.

² P. Pétrequin et al. (Ed.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon 2012; Pierre Pétrequin et. al. - Estelle Gauthier - Anne-Marie Pétrequin, *Jade: interprétations sociales des objets-signes en jades alpins dans l'Europe néolithique*, Ed: Pierre et al Pétrequin, Presses universitaires de Franche-Comté, and Centre de Recherche archéologique de la Vallée de l'Ain, Besançon 2017.

³ Lasse Sørensen, “A Critical Approach Towards Jade Axes in Southern Scandinavia”, *Danish Journal of Archaeology*, vol. I, issue 1, 2012, p. 82.

However, no jade exists among the fine art and religious ornaments of Egypt, and there is no evidence that the Greeks or Romans ever used it; the metal does not even have a name. In Europe, jade was mined in the Karakash River in Khoten from deposits in the Kunlun Mountains region and the north of the Kashmir Mountains. In prehistoric times, jade was taken to the West because of its sacred properties. In India, the recognition of jade, or at least its use as a material for artistic engraving, is more recent. Jade and a similar material, jadeite, are found in Burma, Mexico, and Polynesia.⁴

Stanley Charles Nott writes about the jade: “*The Chinese term for Jade, Yü (Yu- narrator), covers a large range of stones including the Agate, Quartz, and Fluor families, in contrast to the accepted mineralogical classification of the present day European scientist, who confines the term Jade to three varieties, Nephrite, Jadeite and Chloromelanite*.”⁵ “*Chinese classify this material under three headings: (1) Yü (Yu- narrator)- its general name. (2) Pi Yü (Bi Yu- narrator) the dark green variety, similar in character to serpentine obtained mainly from Barkul, Manas, Sungaria, the country surrounding Lake Baikal and the mountain slopes of Western Yunnan. (3) Fei-ts’ui (Feicui- narrator)- an emerald green variety first obtained from Lau-t’ian (Laitian- narrator) on the borders of the province of Shensi, and later imported from Burma.*”

Outside Turkestan, the Chinese later obtained jade from the Amur in the north and some small sources in Southeast Asia; however, natural, high-quality jade came to them from East Turkestan. Chinese archaeological cultures dating back several centuries BC used it for ritual purposes.⁷ According to the Chinese source Guanzi 管子, which dates back to the 7th century BC, jade was produced in Yuezhi territory, and the Yuezhi brought jade to the Chinese.⁸

Now let's look at the places where jade comes from according to Chinese sources. I will attempt to provide a general overview of these documents below.

---

⁴ Müller, a.g.e., p. 210-214.

⁵ Stanley Charles Nott, *Chinese Jade Throughout The Ages*, B. T. Batsford LTD, London 1962, p. 7.

⁶ Nott, a.g.e., p. 1.

⁷ Li Liu, “The Products of Minds as Well as Hands: Production of Prestige Goods in Neolithic and Early State Periods of China”, *Asian Perspectives*, vol. XLII, issue 1, 2003, p. 3 etc.

⁸ K. Enoki et al - G. A. Koshelenko - Z. Haidary, “The Yüeh-chih and Their Migration”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. II, Ed: B. N. Puri-G.F. Etemadi, UNESCO, Paris 1994, p. 172.

- Tengri Mountains-Kumul-Barkol: According to the Chinese source *Shan Hai Jing* 山海經, which dates to the 4th century BC, 290 li west of the Tengri Mountains one could find You 渤 Mountain. There were short jade samples of various colors on the top of this mountain. On the south side of the mountain, large amounts of green xionghuang 雄黃 could be found. This mountain was the place where the sun rose when looking westward. The surrounding area was circular. The Ying 英 River flowed 100 li westward from that point and arrived near Yiwang 翼望 Mountain; there were no plants or trees on this mountain, but gold and jade were abundant.⁹ According to the *Guo Pu Commentary* (郭璞注), Yiwang was also called Tucui 土翠 Mountain.¹⁰ The Tengri Mountains mentioned in this source were the Tengri Mountains in the territory of Kumul. If one traveled west from there, the traveler would reach Mount You and then Mount Yiwang after 400 li.¹¹ This corresponded to the western parts of Barköl and Mount Patkahlık. Although the information given in the *Shan Hai Jing* about the Tengri Mountains is not mentioned in the Chinese sources of the Huns and Turk Khaganate, the *Da Ming Yitong Zhi* 大明一統志, written in 1461, mentions that jade was mined in Yiwu (Kumul) lands at the foot of the Tengri Mountains.¹² According to another record in the *Shan Hai Jing*, getting there entailed going 190 li west from a mountain called Sanwei 三危 to Mount Kuei 驪 and then 350 li west from this mountain to the Tengri Mountains. In the Tengri Mountains, large amounts of gold, jade, and green xionghuang could be found.¹³

- Yarkend: Jade came from Yarkend, located west of Khoten. According to the *Taiping Yulan* 太平御覽, completed in 983, there was an iron-rich mountain in Yarkend from which green jade could be collected.¹⁴ Additionally, in Yarkend, a “Jade River” flowed. The Yellow River could be observed to the south, and the Pamir Mountains to the west.¹⁵

⁹ *Shan Hai Jing Quanyi*, Guizhou 1992, p. 40.

¹⁰ *Shan Hai Jing Quanyi*, p. 47.

¹¹ *Yuan He Jun Xian Tuzhi*, Zhonghua Shuju, Beijing 1983, p. XXI, 4a.

¹² *Da Ming Yitong Zhi*, San Qin, Xi'an 1990, p. 5505.

¹³ *Shan Hai Jing Quanyi*, p. 39-40.

¹⁴ *Taiping Yulan*, Shangwu, Taipei 1997, p. 796, 1a-1b.

¹⁵ *Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi*, Library of Tokyo Chuan-men University's copy, Beijing 1755, p. XVIII, 17a.

According to Xiyu Wen Jian Lu 西域文見錄, jade was mined from the river in the land of Yarkend; the larger pieces were the size of bowls or pianos, and the smaller ones were the same size as palms or chestnuts. Some weighed 300–400 jin.¹⁶ The colors were not all the same; pieces colored snow white, kingfisher green, wax yellow, chainifre red, and ink black were all of high quality. One kind of jade looked like sheep's fat and was speckled with bright red. Another variant was bluish-green, like a Persian cocoon, and yet another had gold flecks and seemed to float in the water where it was found. It was difficult to pick up the large and small stones and shiny jade pieces that settled at the bottom of the water. The jade that fell and spread was mixed, and there were rules for talking about the jade and collecting it. The source continues with descriptions of human interaction with the jade: an officer on the far bank of the river and a barracks officer (soldier) on another bank nearby kept watch; Twenty or thirty Muslims (or Uighurs) from the same group who had mastered the art of removing the jade moved forward and entered the river together, shoulder to shoulder, and barefoot. They stepped on the stones, and one Muslim/Uighur who stumbled on a jade stone now realized that jade was underfoot; he bent down, picked it up, and threw it on the bank of the river. The soldier struck the gong once, and the official drew a dot in red ink (on the paper). When the Muslim/Uighur came out of the river, he checked the dot to see if it was the same as the stone he had thrown before; 230 li from Yarkend, there was a mountain called Miertai, and there were jade stones all over that mountain of five colors—and not the same kind of stones. Those who wanted to retrieve the big jade stones, which were not cracked and weighed 1000–10,000 jin, had to climb the high peaks with clefts. The local people could not go. A locally raised yak was used for climbing and walking. The Muslims/Uighurs took their tools, loaded them onto the animal, climbed up, and broke the stones with their maces and chisels; the stones would fall by themselves, and then the workers picked them up. In their tradition, this was called a rub stone and a mountain stone. Every year, during two seasons, spring and autumn, Yarkend did not wait to send jade tribute weighing 7–8 to 10 thousand jin. Yarkend and Khoten sent jade from the Yurunkash and Karakash rivers as tribute—as much as possible—but in different amounts every time; it was brought to the capital by imperial carriage, passing by the watchtowers. It was forbidden to hide jade. Watchtowers and fortresses were always very strictly controlled. The Muslims/Uighurs carried it secretly and cunningly,

---

¹⁶ 觔. Like 500 grams.

and merchants carried it secretly through difficult routes, as well, so it was difficult to stop them.¹⁷

- Cherchen-Chakılık: It was also recorded that jade was mined in the territory of Kroran (Chinese sources: Loulan) State, which was established in the eastern parts of the Taklamakan Desert in present-day Cherchen-Chakılık region.¹⁸ In East Turkestan, jade is mined today in Khoten and the Cherchen-Chakılık region.

- Karasheher: According to *Shui Jing Zhu* 水經注, in Karasheher, there was a mountain called Daxian 大咸, a four-cornered mountain with no water and no grass; its peak could not be climbed, and large amounts of jade were mined from its slopes.¹⁹

- Kagilik: Jade also existed in Kagilik in the southwest on the present-day Yarkend-Hoten road. According to Han Dynasty chronicles, jade was mined in the territory of the Xiye State established there.²⁰

- Khoten: According to the Dawan (Fergana) chapter of the *Shi Ji* 史記, the first Chinese dynastic history completed in the 1st century BC, the water east of Yutian (Khoten) used to flow eastward and join the Salt Lake 鹽澤. The water went underground and disappeared. The river's source was south of this area (Yellow River: Huang-he 黃河). Large quantities of jade could be found in the water. The Huns' right branch was located east of this lake.²¹ The second dynasty history of the Han *Shu* 漢書 also recorded that copious quantities of jade came from Khoten.²² According to the Wei Dynasty history, *Wei Shu* 魏書, completed in 554, the Shouba 首拔 was located 30 li east of the city of Yutian (Hoten), and jade was extracted from that river.²³ According to the dynastic historical text *Xin Tang Shu* 新唐書, during the Turk Khaganate, a jade river ran through Khoten. The river was mentioned directly in the sources as Yuhe 玉河, meaning "Jade River." According to the records, people in

¹⁷ *Xiyu Wenjian Lu*, Beijing, 1802, I, p. 38-39.

¹⁸ *Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997, p. 3875-3876; *Tong Dian*, Zhonghua Shuju, Beijing, 2003, p. 5199.

¹⁹ *Shan Hai Jing Quanyi*, p. 63-64.

²⁰ *Han Shu*, p. 3882-3884; *Hou Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 2917.

²¹ *Shi Ji*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 3160.

²² *Han Shu*, p. 3881.

²³ *Wei Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 2262-2263.

that area would look for places with bright moonlight in the evening and mine the jade there.²⁴ According to the *Tong Dian* 通典, written in 801, there was a river in Khoten from which jade could be extracted called the “Jade River.”²⁵ Yelü Chucai (d. 1244) mentions in *Xi You Lu* 西游錄 that there was a river with white and black jade in Wuduan (Hoten).²⁶ According to Ming-era Chinese sources, Khoten is bordered to the east by the Baiyu (“White Jade”) River, to the west by the Lüyu (“Green Jade”) River, and further west by the Heiyu (“Black Jade”) River. All of these rivers originated from Kunlun (Kurum) Mountain. The locals went into the water at night to collect the jade that shone in the moonlight, and it must have been beautiful. China’s neighbors often collected jade from these places and offered it as tribute.²⁷

In the *al-Jamâhir fi ma'rifat al-jahâvir*, Al-Biruni mentioned Karakash while describing jade: “*The jade comes out of two valleys in the district of Khoten, the center of which is Ahma. One of these valleys is called Kâsh... the other is called Karâkâsh...*”²⁸ In his *Kitâb al-Saldana*, the author stated, “*As for jade, this stone is mined from two valleys in Khoten. One of these valleys is called Yûrenk Kâsh, from which the white and precious stone is mined.*”²⁹

Mahmud of Kashgarlı indicated the following about rivers from which jade was extracted in a work titled “Kash Öküz”: “*They are two streams flowing on either side of the city of Khotan. One of them is called “Ürüng Kash Öküz”, a clean white stone is found here; the stream got its name from this stone. One is called “Karakash Öküz”, a clean black stone is found here. This stone is the only one in the whole world.*”³⁰ The Chinese source *Wen Xian Tong Kao* 文獻通考, completed in 1317, mirrors this information.³¹

In the *Zafernâme*, written in 1425, the record is as follows: “*There are two rivers in Khoten. One is called Arangkash and the other Karakash. Both rivers contain jade. They export this jade to other countries. The water of*

²⁴ *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 6235.

²⁵ *Tong Dian*, p. 5225.

²⁶ Kürşat Yıldırım, (Ed.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. Ötüken, İstanbul 2013, p. 203.

²⁷ *Ming Shi*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 8614.

²⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, p. 202.

²⁹ Şeşen, a.g.e., p. 204.

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*. cilt III, Trans: Besim Atalay, TDK, Ankara 2006, p. 152.

³¹ *Wen Xian Tong Kao*, Zhonghua Shuju, Beijing 2006, p. 337, 2643a-b-c, 2644a.

*these two rivers comes from Karangutagh.*³² The Karangutag mentioned in this source is the mountain range known today as the Kunlun.

The Karakash River made up the upper course of the Khoten River; it originated from the same source as the Yurunkash River. The water flowed west of the former city of Kashtash. For 60 li, it flowed north and arrived in an area south of Karakash. There, it split into two branches; it then flowed northeast to Koghish and merged with the Khoten River. The water came from the east of Karakash, and Jade was extracted from this water.³³ According to Jin Gao Ju Hui Shi Tian Ji, this was the Wuyu 烏玉 River west of Khoten territory.³⁴ According to the Wei Shu, there was a large body of water 55 li west of Khoten called the Dali 達利 River.³⁵ The Wuyu and Dali mentioned in the sources were part of the Karakash River.

In Ali Akbar's Hitayname, which is said to have passed through Khotan in 1500, the author mentioned the following: "*There are two rivers in Khotan. One of them is called Ak-kash. White jade came out of it. The other is called Kara-kash. Black and green jade was mined from there. When the waters rose and receded back into its course (or in a place called Dascu), they would gather jade on its banks for ten days and it would go everywhere from there.*"³⁶ Today, jade is still mined in Khoten. The place and water names of Ürünk (ürünk: "white") Kash, Kara Kash, or Kash are still used; Kash is the Turkic equivalent of 'jade' in the oldest Turkic texts.

- Kunlun (Kurum) Mountains: In the travel report Xi Shi Ji by Chang De, a Chinese envoy sent by the Mongol Khan Mengü to his brother Hülagü—who had just overthrown the Caliph in Baghdad—the author related that there were copious amounts of jade originating in the Kunlun Mountains.³⁷

According to Qing period records, the territory of Kashtashi in the southern part of Khoten province was 160 li southwest of Khoten City. There were city walls there. One could find the Yurungkash and Karakash rivers to the south of this area. Water flowed eastward through the city, surrounded by rivers on three sides, each 20 li long. Since the time of the Huns, these bodies

³² Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, Trans: D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013, p. 329.

³³ *Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi*, p. XXVIII, 16a.

³⁴ *Hsiyu Tongwenzhi*, Beijing National Library's copy, Beijing 1763, p. VI, 23a.

³⁵ *Wei Shu*, p. 2263.

³⁶ Lin Yih-min, *Ali Ekber'in Hitayname Adli Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei 1967, p. 132.

³⁷ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 280.

of water surrounded mountains called the “Southern Mountains,” and jade was mined there.³⁸

Jade as a Material

One of the most important reasons jade has been in high demand throughout history is the mystical belief that it is beneficial for curing or helping with disease, brings good fortune, and protects its owner from trouble or bad luck. Jade was also used in activities such as magic.

According to a narrative by Biruni, people called jade or a stone similar to it “*galebe tashi*” (conquering stone). Therefore, Turks used to decorate their swords, belts, and horse saddles with this stone to be victorious in battle.³⁹

Mahmud of Kashgarli said the following about jade: “*It is a pure white stone without blemish, it is put into rings, and the owner of the ring is not touched by lightning; for this is the way it is created. If it is wrapped in a cloth and thrown into the fire, neither the cloth will burn, nor the stone...This has been tested. If a man takes it in his mouth when he is thirsty, it will quench his thirst.*”⁴⁰ Turk shamans from ancient times used some jade stones, also called *yada*, to make it snow, rain, hail—and have the wind blow.⁴¹

According to researchers such as Max Müller, raw or unprocessed jade has never been found anywhere in Europe, and there is no ancient name for jade in Europe. The word “jade” is not used or found in any European source before the discovery of America. The Spaniards who brought jade from America called it “*piedra de yjada*” because, for a long time, it was believed to relieve pain. Monardes was the first to introduce this new terminology in Europe in his *Historia Medicinal de las Cosas que se traen de las Indias Occidentales* (Seville, 1569). He used “*piedra de yjada*,” also spelled “*piedra de ijada*,” which means groin stone or stone that relieves pain in the groin. The Spanish word “*ijada*” means “*il lado del animal debaxo del vientre junto al anca*,” according to the Dictionary of the Spanish Academy, and there is little doubt that it comes from the Latin *ilia*. The “*iliaco*” in Spanish is “*il dolor colico*”. The words “*ijada*,” “*jada*,” or “*jade*” are a mere coincidence in terms of the belief in the healing power of the stone originating in America. Some of the

³⁸ *Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi*, p. XIX, 13b.

³⁹ Şeşen, a.g.e., p. 202.

⁴⁰ *Divanü Lügat-it-Türk*, III, p. 22.

⁴¹ A. Duvarcı, *Türkiye’de Falçılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993, p. 26. See Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1968.

books written by Charles V's court physicians and others describe treatments that require wearing jade.⁴²

In addition to its use for therapeutic purposes in China, jade had a place in Chinese religion, especially Daoism. According to the Chinese, death was not an obstacle to coming back to life; therefore, jade amulets were placed between the lips of the deceased to ensure that the body came back to life. Jade also influenced Chinese alchemy. According to the Daoists, the entire body was a "jade tree".⁴³

Throughout history, jade was a luxury item and an ornamental material; it was the most spectacular material in clothing and the decoration of dwellings and buildings. Several examples from the primary sources are required here. The Töles in Turfan wore gold and jade belts.⁴⁴ The ruler of Kucha had arches decorated with precious stones.⁴⁵ Chang De's travel report, *Xi Shi Ji* noted that the walls of the palace of the Caliph of Baghdad were covered with black and white jade.⁴⁶ In Buddhist texts written in Sanskrit, the word "yedâ" was called a material but not an ornamental one. From the time of the early Turkic dynasties of Delhi, jade had been an ornamental material in India.⁴⁷ In the city of Kash, pleasant palaces and a beautiful place of worship could be seen, and many structures had pillars made of jade.⁴⁸ In China, the most popular ornaments were made of jade; it was also used in ceremonies in ancient Chinese cultures before Christ. For the first time, Tang Emperor Gaozu (618-627) ordered all princes, nobles, soldiers, and officials above the 2nd rank to wear jade-encrusted belts.⁴⁹ Qing Dynasty emperors were also known to be fond of jade.⁵⁰ In Europe, grandiose dreams about acquiring jade began to take hold in the 16th century.⁵¹ Everyone wanted to own this stone because it represented wealth and prestige.

---

⁴² Müller, a.g.e., p. 217-218, 220.

⁴³ T. Zarccone, *Yeşimtaş Yolu*, Trans: Canan Çankaya, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2009, p. 17-18, 20.

⁴⁴ *Tong Dian*, p. 5258-5259.

⁴⁵ *Jin Shi*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, p. 917.

⁴⁶ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 286.

⁴⁷ Müller, a.g.e., p. 214, 220.

⁴⁸ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 478.

⁴⁹ B. Laufer, *Jade*, Chicago 1912, p. 286.

⁵⁰ Zarccone, a.g.e., p. 30.

⁵¹ Müller, a.g.e., p. 220.

Jade in the China-Turkistan Tribute-Trade Relationship

Ancient China had a tribute-trade process in its international relations system. According to this system, China, which considered itself the center of the world, recognized the states in Turkestan in return for a tribute they were obligated to pay. The Chinese granted the Turkistanis commercial privileges in return. During this practice, these outside states were not subordinate to China; a trade relationship was established only by accepting China's superiority. Jade was one of the most important tribute commodities given to the Chinese by other states in this relationship. Throughout history, powerful states have received this stone from others as a tribute or gift. Jade, a very colorful and attractive stone, was even given as a bribe. For example, in 90 AD, the regent of the Yuezhi (Kushan) rulers, a man named Xie, sent jade with horse riders as a bribe to the rulers of Kucha.⁵² The states that ruled the region imposed the burden of collecting jade on the people of Khoten. The work was so laborious that when exemptions were granted, this was recorded in the sources. In the Yuan Shi from 1274, it was reported that the people of Khoten were relieved of the burden of collecting jade for the Yuan Emperor.⁵³

For many centuries, Chinese dynasties made every effort to obtain the stone. One of China's last two constructed gates in the empire's west was called the Jade Gate Pass. This gate, opened in prehistoric times, was used for long periods. There are numerous records of jade as an item of tribute. It was constantly at the center of relations between the Ming Dynasty in China and Turkestan. I will only mention several documents from the 15th century here as examples. After Emperor Yongle ascended the throne (after 1402), the ruler of Bashbalik sent an envoy to the Emperor and offered uncut jade as tribute.⁵⁴ In 1406, the ruler of Bashbalik sent an envoy to the Chinese court, and this visitor transported jade to offer as tribute.⁵⁵ In 1407, the ruler of Qocho sent a piece of jade and other items from his country to the Ming Emperor as tribute.⁵⁶ In 1422, an envoy from Khoten sent to China presented his hosts with fine jade.⁵⁷

Emperor Yongle of China (1402-1424) established close relations with Turkestan, and every year, envoys arrived from the western countries. The Turks were very fond of Chinese goods, especially silk, and profited by

---

⁵² *Hou Han Shu*, p. 1580.

⁵³ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 378.

⁵⁴ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 459.

⁵⁵ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 440.

⁵⁶ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 436.

⁵⁷ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 463.

exchanging goods from their lands with Chinese products. Therefore, foreign merchants traveled to China under the pretext of bringing tribute, and the most valuable commodity they brought was jade. Once they entered China, officials and normal subjects handled their accommodation and transportation. In time, as these services and trade negatively affected the Chinese economy, the Emperor asked visitors from Turkestan not to send envoys anymore.⁵⁸

The Manuscripts Department of the V. I. Lenin State Library preserves the valuable donations of Konstantin Andrianovich Skachkov, collected by the Russian Consul in Chuguchak (Tarbagatay). The collection contains Chinese manuscripts, maps, and picture albums from the 1450s until 1859. The most prized part of the collection is the Xinjiang Collection. Some manuscripts are in three parts and contain the short petitions of rulers and their envoys to the Ming Dynasty court. These documents, which do not have Chinese titles, were labeled by Skachkov as “Dokladi Imperatoram Dayminskoy Dinastii iz Inozemnih i Dannicheskikh” (Reports from Foreigners and Subjects to the Emperors of the Daymin Dynasty). According to the documents, whose exact dates are not precisely known but are believed to be between the 14th and 15th centuries, Komul Khan Muhammad sent 200 jin of jade with his envoy Hasan.⁵⁹ Aladdin, an envoy from the Arab Caliphate, presented 50 jin of jade to the Chinese Emperor as tribute.⁶⁰ Ali, an envoy from Samarkand, presented 50 jin of jade as a gift to the Emperor.⁶¹ Lastly, Sanhal of Huozhou (Karahoca) sent a messenger with a jade stone weighing five jin.⁶²

In their dealings with China, the Turkestanis sometimes sent poor-quality jade, and the Chinese suffered financial losses. For example, Imil Khoja, who succeeded Isen Buka, the ruler of Ili Balyk (a khanate in East Turkestan), who died in 1445, sent camels to China as tribute; he also gifted an unprocessed jade stone weighing 3,800 jin,⁶³ but it was not of good quality. To avoid losses, the Chinese rulers demanded that for every two jin of jade, one ball of white silk would be sent, envoys should only come once every three to five years, and the delegation should not exceed ten individuals.⁶⁴ On another occasion, envoys from Samarkand brought jade to China, but only 24

⁵⁸ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 464.

⁵⁹ *Kitayskiye Dokumenti i Materiali po İstorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazakhstana*, Almatı 1994, p. 24.

⁶⁰ *Kitayskiye Dokumenti*, p. 25.

⁶¹ *Kitayskiye Dokumenti*, p. 25.

⁶² *Kitayskiye Dokumenti*, p. 28.

⁶³ 1 jin is about 500 grams.

⁶⁴ *Ming Shi*, p. 8608; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 461.

pieces of it, weighing 68 jin, were suitable for processing. The remaining 5,900 jin were useless. The Chinese court offered to sell this jade themselves; the visiting delegation asked for one ball of cheap silk for every five jin of jade, to which the Chinese side agreed.⁶⁵

Merchants from Turkestan called themselves envoys and offered jade as tribute. Once they entered Chinese borders, all of their expenses were covered by China.⁶⁶ However, this put a significant burden on Chinese finances.

The Turks were not the only ones who used jade as an offering during official visits; frequently, the Chinese emperors presented jade as a gift in their dealings with states in Turkestan. For example, jade vessels were among the gifts sent by the Chinese Emperor to the ruler of Samarkand in the 10th month of 1445.⁶⁷

Conclusion

The people of Turkestan have mined and processed jade from East Turkestan and sold it to distant lands since very early periods. European historical sources have never recorded the mining and processing of jade. Except China, there are very few places outside Turkestan where this stone is processed; no raw jade has yet been found in excavations in Europe. Jade is of great importance in Turkestan-China relations. In my article, I tried to give information about the extraction of jade in Turkestan cities according to Chinese sources. In doing so, I presented detailed information from Chinese sources. Particularly interesting is the account of the extraction of jade in Yarkend in *Xiyu Wen Jian Lu*. I have also added information from some Arabic and Persian main sources. On the other hand, as a source of magic and healing Jade was helping with disease, brings good fortune, and protects its owner from trouble or bad luck. It also had a religious importance. In Turkic culture, jade also had sacred aspects. Shamans and common people were very interested in jade. It was a luxury item and an ornamental material. There were numerous historical records of this. There was a great importance of jade in tribute-trade relationship China-Turkistan. Chinese dynasties made every effort to obtain the stone. Traders from Turkestan called themselves envoys and offered jade as tribute and this material had the main value in these relations. Throughout history jade was the most precious gift that presented to the rulers. I have also tried to give examples from Chinese sources in the text.

---

⁶⁵ *Ming Shi*, p. 8600.

⁶⁶ *Ming Shi*, p. 8601.

⁶⁷ *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, p. 473.

Bibliography

Da Ming Yitong Zhi, San Qin, Xi'an, 1990.

DUVARCI, Ayşe, *Türkiye'de Falçılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1993.

ENOKI, K., KOSHELENKO, G. A., HAIDARY, Z., "The Yüeh-chih and Their Migration", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. II, Ed: B. N. Puri-G. F. Etemadi, Paris, UNESCO, 1994, pp. 165-183.

Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

Hou Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

Hsiyu Tongwenzhi, Beijing National Library's copy, Beijing, 1763.

Jin Shi, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

KÂŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-it-Türk*, cilt III, Trans: Besim Atalay, Ankara, TDK, 2006.

Kitayskiye Dokumenti i Materiali po İstorii Vostoçnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazakhstana, Almatı, 1994.

LAUFER, B. *Jade*, Chicago, 1912.

LIN YIH-Min, *Ali Ekber'in Hitayname Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei, 1967.

LIU, Li, "The Products of Minds as Well as Hands: Production of Prestige Goods in Neolithic and Early State Periods of China", *Asian Perspectives*, vol. XLII, issue 1, 2003, pp. 1-40.

Ming Shi, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

MULLER, F. Max, *Biographies of Words and the Home of the Aryas*, London, Longmans, Green, and co., 1888.

NOTT, Stanley Charles, *Chinese Jade Throughout The Ages*, London, B. T. Batsford LTD, 1962.

PÈTREQVIN, P. et al, (Ed.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen*, Besançon, Presses universitaires de Franche-Comté, 2012.

- PÈTREQUIN, Pierre et al, GAUTHIER, Estelle, PÈTREQUIN, Anne-Marie, *Jade: interprétations sociales des objets-signes en jades alpins dans l'Europe néolithique*, Ed: Pierre et al Pétrequin, Besançon, Presses universitaires de Franche-Comté, and Centre de Recherche archéologique de la Vallée de l'Ain, 2017.
- Qin Ding Huan Xing Xiyu Tuzhi*, Library of Tokyo Chuan-men University's copy, Beijing, 1755.
- Shan Hai Jing Quanyi*, Guizhou, 1992.
- Shi Ji*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.
- SØRENSEN, Lasse, "A Critical Approach Towards Jade Axes in Southern Scandinavia", *Danish Journal of Archaeology*, vol. I, issue 1, 2012, p. 82-85.
- ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Emir Timur (Zafernâme)*, Trans: D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge, 2013.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TTK, 2001.
- Tai ping Yulan*, Shangwu, Taipei, 1997.
- TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1968.
- Tong Dian*, Zhonghua Shuju, Beijing, 2003.
- Wei Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.
- Wen Xian Tong Kao*, Zhonghua Shuju, Beijing, 2006.
- Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.
- Xiyu Wen Jian Lu*, Beijing, 1802.
- YILDIRIM, Kürşat, (Ed.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul, Ötüken, 2013.
- YILDIRIM, Kürşat, YILDIRIM, Elvin, *Doğu Türkistan Seyahatnamesi*, İstanbul, Bilge Oğuz, 2015.
- YILDIRIM, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, Ötüken, 2016.
- YILDIRIM, Kürşat, "Çin'in Batıyla Ticarete Başlaması ve Yeşimtaş Kapısı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 384, 2018, ss. 12-15.

YILDIRIM, Kürşat, YILDIRIM, Elvin, “Yeşim Taşı Üzerine Birkaç Not”,
Orta Çağ'da Ticaret, Ed: T. Karaimamoğlu, İstanbul, Selenge, 2022,
ss. 109-120.

Yuan He Jun Xian Tuzhi, Zhonghua Shuju, Beijing, 1983.

ZARCONE, Thierry, *Yeşimtaşı Yolu*, Çev: Canan Çankaya, İstanbul, Türkiye
İş Bankası, 2009.

BAĞIMSIZLIK VE DÖNÜŞÜM: TÜRKMENİSTAN'DA SİYASAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPILARIN YENİDEN İNŞASI

MURAT ÖZKAN*

Öz: 1991 yılında bağımsızlığını kazanan ve Türkistan coğrafyasının en önemli devletlerinden biri olarak öne çıkan Türkmenistan'ın, bağımsızlık sonrası dönemdeki siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişim süreçlerini ele alan bu çalışma, ülkenin dönüşüm serüvenini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bağımsızlık sonrası ilk yıllarda Türkmenistan'ın siyasi yapısındaki değişimler, gerçekleştirilen seçimler ve siyasi istikrarın sağlanmasına yönelik çabalar detaylı bir şekilde ele alınmış, bölgesel ve küresel aktörlerle kurulan diplomatik ilişkiler bağlamında analiz edilmiştir. Bu bağlamda, özellikle Türkiye ile tesis edilen stratejik ortaklık ve kültürel bağlar üzerinde durulmuş; diğer devletlerle geliştirilen iş birliği politikalarının bölgesel ve uluslararası arenadaki etkileri değerlendirilmiştir. Çalışmada, Türkmenistan'ın sosyo-kültürel hayatı, geleneksel yapılar ile modernleşme süreçleri ekseninde ele alınmış; halkın günlük yaşamına ve kültürel kimliğin korunmasına yönelik çabalar gözler önüne serilmiştir. Ekonomik analizlerde ise ülkenin doğal gaz ve elektrik gibi stratejik kaynaklarına dayalı ekonomik yapısı, sanayileşme politikaları ve uluslararası ticaretteki konumu incelenmiştir. Eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar, genç nüfusun eğitimi ve bilimsel ilerleme konuları da detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu çalışma, Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası geçirdiği dönüşüm süreçlerini tarihsel, siyasi, ekonomik ve kültürel açılardan ele alarak, ülkenin Türk dünyası ve uluslararası topluluk içerisindeki özgün konumuna dair akademik bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Türkiye, Sovyetler Birliği, Türkistan, Saparmurad Niyazov, Kurbankulu Berdimuhammedov.

INDEPENDENCE AND TRANSFORMATION: RECONSTRUCTION OF POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL STRUCTURES IN TURKMENISTAN

Abstract: This study, which gained independence in 1991 and stands out as one of the most important states of the Turkistan geography, analyses the political, economic and socio-cultural development processes of Turkmenistan in the post-independence period. The changes in the political structure of

---

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: murtozkan@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9526-4564

Turkmenistan in the first years after independence, the elections held and the efforts to ensure political stability are discussed in detail and analysed in the context of diplomatic relations established with regional and global actors. In this context, the strategic partnership and cultural ties established with Turkey are particularly emphasised, and the effects of the cooperation policies developed with other states in the regional and international arena are evaluated. In the study, the socio-cultural life of Turkmenistan is analysed in the axis of traditional structures and modernisation processes, and efforts to protect the daily life of the people and cultural identity are revealed. In economic analyses, the country's economic structure based on strategic resources such as natural gas and electricity, industrialisation policies and its position in international trade are examined. Reforms in the field of education, education of the young population and scientific progress are also analysed in detail. This study aims to provide an academic framework for the country's unique position in the Turkic world and the international community by analysing the post-independence transformation processes of Turkmenistan from historical, political, economic and cultural perspectives.

Key words: Turkmenistan, Turkey, Soviet Union, Turkestan, Saparmurad Niyazov, Kurbankulu Berdimuhammedov.

Giriş

Türkmenistan Coğrafyası

Sovyetler Birliği'nin kurulması sonrasında ihdas edilen Türk cumhuriyetlerinin sınırları yeni rejimin politikasına uygun olarak şekillendirildi. Söz konusu sınırlar, 1920'li yıllarda çeşitli değişikliklere uğrayarak yeniden haritalandırıldı ve bugünkü Türk cumhuriyetlerinin esas nüvesini teşkil etti. Bennigsen ekolüne göre; Sovyet rejiminin tatbik ettiği bu sınır politikası “böl ve yönet” teorisinin bir parçası olup, bu siyasetin temel amacı Müslüman-Türk birliğini parçalamaktı¹. Esas itibarıyla bu siyasi düzenlemeler şekil olarak “millî”, içerik olarak ise “sosyalist”ti. Yapılan değişiklikler ile Sovyet rejimi, halkları sosyalist sistem içerisinde eritmeyi hedeflemekteydi. Bunun yanı sıra yeni kurulan cumhuriyetler arasında yaşanabilecek sınır ihtilafları Sovyet hükümetini bu coğrafya üzerinde egemen konuma getirecekti. Sınırların tarihsel, etnik ve kültürel yapılarının dikkate alınmadan çizilmesi; bu devletlerin içerisinde çeşitli etnik azınlıkların varlığı ve buna ek olarak, doğal kaynakların dağılımı meselesi, cumhuriyetlerde siyasi sorunların ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Nitekim bu

---

¹ Adeeb Khalid, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2014, s. 93-94.

sorunlar, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra da varlığını sürdürdü. Bunun ana sebebi ise bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetlerinin ulusallaşma sürecine öncelik vermesiydi. Bu sürecin devletin yeniden inşası olarak görülmesi, sınır sorunlarının göz ardı edilmesine neden olmuştur².

488.100 km²'lik bir yüz ölçüme sahip olan Türkmenistan³, kuzeyde Kazakistan, güneyde İran, güneydoğuda Afganistan, batıda Hazar Denizi ve kuzeydoğuda Özbekistan ile çevrilidir⁴. Yaklaşık %84'ü çöllerle kaplı olan ülke topraklarının 2/3'ünü Karakum Çölü oluşturmaktadır⁵. Türkmenistan ile İran arasındaki sınır bölgesinde yer alan 2.942 metre yüksekliğe sahip Köpet Dağları ülkenin en yüksek, Turan çukurluğu (Cehennem Çukuru) ise en derin noktadır. Ülkenin en önemli su kaynağı, kıyılarında tarih boyunca önemli yerleşim merkezlerinin kurulduğu Amu Derya'dır. Amu Derya'nın sularını Mari ve Aşkabat bölgesine taşıyan dünyanın en büyük su yollarından biri olan Karakum Kanalı, sulama ve balıkçılık gibi ekonomik faaliyetler için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu kanal vasıtasıyla 950.000 dönümlük alanda sulama faaliyetinin gerçekleştirilmesinin yanı sıra Aşkabat şehrinin içme suyu da buradan karşılanmaktadır. Ülkenin diğer en önemli su kaynakları ise Murgap, Tecen ve Etrek nehirleridir⁶.

İdarî açıdan Ahal, Daşoğuz, Balkan, Mari ve Lebap olmak üzere beş vilayete ayrılan Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'tır. Hakimler (Belediye Başkanı/Vali), vilayetlerin idaresinde en üst yönetici konumundadır. Vilayetler içerisinde yer alan Şehir ve Etraflar (İlçe) ise Vilayet Hakimi'ne bağlı olarak Şehir Hakimi ve Etraf Hakimi tarafından idare edilmektedir. Genişlikler ve Obalar, Arçınlar ve Birlikler gibi daha küçük yerleşim birimleri de Vilayet Hakimi'ne bağlıdır. Bununla birlikte, başkent Aşkabat özel bir statüye sahip olarak ayrı

² Mohammed-Reza Djalali - Thierry Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*, Çev. Dr. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2009, s. 28-31.

³ Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 738.

⁴ Nurgeldi Arbatov - Akif Karatepe, "Türkmenistanın Jeomorfolojisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 33, Ocak 2016, s. 567.

⁵ Ozan Böke, "Türkmenistan", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 2021, s. 106.

⁶ Kemal Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler)*, Ed. Abdulvahap Kara-Fahri Solak, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, İstanbul 2017, s. 192-193.

yönetilmektedir. Ülkede toplam 16 şehir, 50 ilçe, 9 ilçe kasabası, 77 kasaba, 565 köy muhtarlığı, 1937 küçük yerleşim birimi bulunmaktadır⁷.

Merkezi Anev olan Ahal vilayeti 95.100 km² yüzölçüme sahip olup Türkmenistan'ın güneyinde yer almaktadır. Başkent Aşkabat, Afganistan ve İran'a sınırı olan bu vilayetin içindedir. Ülkenin batısında bulunan ve Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Balkan vilayeti İran, Kazakistan ve Özbekistan'a sınırdır. 138.000 km² yüzölçüme sahip vilayetin merkezi Balkanabat'tır. Türkmen doğal gazının %18'i, petrolünün ise %94'ü bu vilayetten çıkarılmaktadır. Vilayetin önemli şehirleri Bereket, Esenguli, Etrek, Gumdag, Hazar, Serdar ve Türkmenbaşı'dır. Ülkenin kuzeyinde yer alan Daşoğuz vilayetinin merkezi de aynı adı taşımaktadır. 73.000 km²'lik bir alana sahip Daşoğuz vilayetinin önemli bir bölümü çöllerle kaplıdır. Ülkenin kuzeydoğusunda, merkezi Türkmenabat olan Lebap vilayeti bulunmaktadır. Özbekistan ile sınır olan vilayetin yüzölçümü 94.000 km²'dir. Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan bir diğer vilayet, 87.000 km²'lik yüzölçümüyle Mari'dir. Afganistan sınırında bulunan bu vilayetin merkezi de Mari adını taşır⁸.

2024 yılı verilerine göre 6.6. milyon olan ülke nüfusunun %90'ından fazlası Türkmen, Özbek, Tatar ve Azeri gibi Türk topluluklarından oluşmaktadır. Ülke içerisindeki diğer topluluklar arasında ekseriyeti Ortodoks Ruslar teşkil etmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda ülkedeki gayr-i Türk nüfus azalırken Türkmen, özellikle Özbek nüfusun arttığı görülmektedir. Devletin resmî dili Türkmencedir. Ülkedeki farklı etnik gruplar günlük hayatta Türkmencenin yanı sıra kendi dillerini de konuşmaktadır⁹.

Etrafının yüksek dağlarla çevrelenmesi ve ülke topraklarının büyük bölümünün çöllerle kaplı olması Türkmenistan'ın ikliminde belirleyici bir etkidir. Karasal iklimin hüküm sürdüğü Türkmenistan'da yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuktur. Bu durum, ülkenin en büyük problemlerinden biri olarak yağış ortalamasının düşük seviyede kalmasına neden olmaktadır. Merkezde 100-150 mm olan ortalama yağış miktarı, ülkenin güneydoğusunda 250-300 mm dolaylarında¹⁰. Yağış azlığı sebebiyle ülkede ormanlarla kaplı alan yok denecek

⁷ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 195.

⁸ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 196.

⁹ Halil Kurt, "Türkmenistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *DİA*, cilt 41, 2012, s. 599; Murat Özkan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Çağdaş Türk Dünyası*, Ed. M. Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 141.

¹⁰ Rafis Abazov, *Historical Dictionary of Turkmenistan*, The Scarecrow Press, Lanham Maryland 2005, s. 49.

kadar azdır. En az yağış yaz mevsiminde görülürken, en yağışlı mevsim ilkbahardır.

Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan

Sovyet rejiminin uzun yıllar tatbik ettiği politikalar 1980'li yıllarda Mihail Gorbaçov'un Glastnost ve Perestroyka'nın ilanının ardından eleştirilmeye başlandı. Aslında Gorbaçov, yürürlüğe koyduğu bu politikalarla ekonomik ve siyasi aksaklıklara son vererek Sovyetler Birliği'ni yeniden eski gücüne kavuşturmayı amaçlamaktaydı. Bununla birlikte, Glastnost ve Perestroyka'nın getirdiği kısmi serbestlik, devletin güçlü bir yapıya sahip olmasını sağlamaktan ziyade on yıllardır Sovyet tahakkümü altında yaşayan halkların özgürlük arayışlarına yol açtı. Çarlık ve Sovyet dönemleriyle birlikte uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürme mücadelesi veren bu uluslar özgürlüklerini kazanabilmek adına ayaklanmalar düzenlemeye başladı. Diğer topluluklar gibi Türkmenler de hürriyetlerine kavuşma mücadelesine girişti. Bu dönemde Türkmenistan SSC'nin başında Saparmurad Niyazov (Türkmenbaşı) vardı¹¹.

Niyazov, Leningrad Politeknik Üniversitesi'nde Enerji Mühendisliği Bölümü okuduğu dönemde Komünist Parti'ye kaydolmuştu. Eğitimini tamandıktan sonra Türkmenistan'a gelerek parti teşkilatının çeşitli kademelerinde görev alan Niyazov, 1985'te Türkmenistan SSC Merkez Komitesi I. Sekreteri seçilmişti. Görev süresi boyunca parti ile halk arasındaki kopuklukları gidermesi, aydın kesimin görüşlerine önem vermesi, Sovyet rejiminin Türkmenistan'ın doğal zenginliklerini sömürmesi neticesinde Türkmenlerin fakirliğe sürüklendiğini savunması Türkmen halkının gözünde Niyazov'u önemli bir konuma yükseltti. Ayrıca Rus dilinin kullanımının zorunlu olması nedeniyle geri planda kalan Türkmençenin resmî dil ilan edilmesi de halkın Niyazov'a olan ilgi ve desteğini artırdı.

Yıllarca siyasi ve kültürel baskılara maruz kalan Türkmenler, söz konusu faaliyetlerine karşılık Niyazov'un siyasi kariyer basamaklarını hızla tırmanmasının önünü açtı. Nitekim 1990 yılında yapılan seçimlerde Niyazov, oyların %95,5'ini alarak Türkmenistan cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı seçildiği dönem, Sovyetler Birliği'nin en çalkantılı dönemine denk geldi. Birliği oluşturan cumhuriyetlerde özgürlüklerin kazanılması adına çeşitli gösteriler düzenlenmekteydi. Bu dönemde, Niyazov dengeli bir siyaset izledi. Bu arada Türkmenistan Komünist Partisi'nin ismi Demokratik Parti olarak değiştirildi.

---

¹¹ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 191.

Bununla birlikte, parti anti-demokratik bir eylem olarak tüm siyasi kontrolü elinde bulundurmaktaydı.

1991 senesi Türk ve dünya tarihi açısından önemli bir yıldır. Öyle ki, Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler yıkılışa giden süreçte bağımsızlık çalışmalarına başladı. Bu çerçevede, birlik cumhuriyetlerinden Türkmenistan'da 26 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlık referandumu düzenlendi. Referandumda halkın %93'ü bağımsızlık yönünde oy kullandı ve referandum sonuçlarını dikkate alan parlamentoda Türkmenistan'ın bağımsızlığı ilan edildi¹².

Yeni kurulan Türkmenistan Cumhuriyeti'nde tek partili bir yönetim şekli mevcuttu. Devlet başkanı, Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmesi nedeniyle yürütmenin de başıydı. Anayasaya göre devlet başkanlığı seçimleri beş yılda bir yapılacaktı. Yasama görevi ise 50 vekilden müteşekkil meclisin yanı sıra mahalli temsilciler ve bilim adamları arasından seçilen bir danışma organı olan, yılda birkaç kez toplanan ve başkanlığını cumhurbaşkanının yaptığı Halk Maslahatı'na verilmişti¹³. Türkmenistan'daki siyasal kurumların bir arada bulunduğu merkezi bir üst örgüt olarak yapılandırılan Maslahat, anayasal düzenlemeler yapabilir, referandum kararı alabilir ve kalkınma planlarını belirleyebilirdi¹⁴.

1991 yılında birlik cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmelerine rağmen, Sovyetler Birliği kesin olarak dağılmamıştı. Ancak 1991 yılı Aralık ayında Ukrayna, Rusya ve Beyaz Rusya arasında Minsk'te yapılan toplantı neticesinde "Bağımsız Devletler Topluluğu" kuruldu. Gelişmeleri yakından takip eden Türk liderler, mevcut durumun değerlendirilmesi için 12 Aralık 1991 tarihinde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat şehrinde bir araya geldi. Yapılan toplantı neticesinde BDT'ye eşit ve kurucu üye statüsünde katılım kararı alındı¹⁵. Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilanı ve yeni oluşumlar meydana getirmeleri, Sovyetler Birliği için artık geri dönülmez bir yola girildiğini göstermekteydi. Nitekim bu gelişmeler karşısında Gorbaçov, görevinden istifa etti. Böylece Sovyetler Birliği tarih sahnesinden çekilirken bu geniş coğrafyada yeni ulus devletler kuruldu. Sovyetler Birliği'nin tıpkı kuruluşu gibi yıkılışı da büyük ses getirdi. Ancak birliğin kuruluş yıllarının aksine, yıkılışı kanlı olaylara sahne

¹² Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 192.

¹³ Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Devleti'nin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü", *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, cilt 7, sayı 2, 2001, s. 125.

¹⁴ Haluk Alkan, "Türkmenistan'da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme", *OAKA*, cilt 1/2, 2006, s. 13.

¹⁵ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 194.

olmamıştı. Sovyetler Birliği'nin yıkılması, iki kutuplu dünya düzeninin sona erişini, birliği oluşturan cumhuriyetler için ise yeni bir başlangıcı temsil ediyordu.

1992 yılı Mayıs ayında kabul edilen yeni anayasa ile cumhurbaşkanına olağanüstü yetkiler tanındı. Cumhurbaşkanının başbakanı atama ve görevden alma yetkileri ise kaldırıldı. 21 Haziran 1992'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların ezici çoğunluğunu (%99.5'ini) alan Saparmurad Niyazov, bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu¹⁶. Aynı yıl, gittiği Hac dönüşünde Niyazov, "Türkmenbaşı" ismini aldı¹⁷.

Yeni kurulan cumhuriyeti tanıyan ve temsilcilik açan ilk ülke Türkiye oldu. 22 Ekim 1992'de Türkmenistan'ın Ankara Büyükelçiliği açıldı. Bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetleri ile ilişkilere önem veren Türkiye Cumhuriyeti 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal elçiliğin açılışında şu sözleri söyledi: "*Büyükelçilik demek, bağımsızlık demektir. Türkmenistan'ın milli bayrağı bizim bayrağımızın yanına çok yakıştı. Her iki Türk bayrağında da ay yıldızlar var. Bu ay-yıldızlı bayraklar başkentimizin göklerini devamlı süsleyecektir*"¹⁸. Türkiye, uluslararası arenada Türkmenistan'ın tanınması için de gayret sarf etti. Nitekim Türkmenistan'ın Birleşmiş Milletler Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve İslam Konferansı Teşkilatı'na üye olmasını sağladı. Ayrıca Türkiye ve Türkmenistan arasında ikili anlaşmalar yapıldı.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, daha evvel tam olarak ekonomik yetkilere sahip olmayan cumhuriyetler için önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açtı. Ekonomik krizin aşılabilmesi için gerekli olan krediler Türk Eximbank aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti tarafından temin edildi. Bunun yanı sıra Türk iş adamları Türkmenistan'a yatırımlar yapmaya teşvik edildi. Bu faaliyetler sayesinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi arttı. Söz konusu ilişkiler bununla sınırlı kalmadı. Eğitim alanında da Türkmenistan'a önemli katkılar yapılarak 1992 yılında Büyük Öğrenci Projesi kapsamında Türkmen öğrencilerin Türkiye'de eğitim almaları sağlandı¹⁹. Bu sayede çok sayıda öğrenci Türkiye'ye gelerek eğitimlerini burada sürdürdü. Bu arada Sovyetler Birliği döneminde çeşitli tarihlerde yapılan alfabe değişiklikleri neticesinde son olarak Kiril

¹⁶ Nermin Güler, "Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasî Yapısı: Türkmenbaşı Modeli", *Arasya Dosyası Türkmenistan Özel*, cilt 7, sayı 2, 2001, s. 100.

¹⁷ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 194.

¹⁸ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 209.

¹⁹ Fahri Türk, "Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2010, s. 58.

alfabesinin kullanıldığı Türkmenistan’da 30 harften oluşan Türkmen alfabesi kabul edildi.

Türkmenistan, birliğin dağılmasıyla bağımsızlığını kazansa da Sovyet döneminin bir “miras”ı olarak baskı siyasetine devam etti. Nitekim ülkedeki tek söz sahibi devlet başkanı olan Niyazov’du. Baskı siyaseti nedeniyle ülkede herhangi bir muhalefetin varlığından söz etmek mümkün değildi. Ortaya çıkabilecek muhalefet hareketi hemen bastırılmış, bu harekete dâhil olanlar ise ya hapsedilmiş ya da sürgün edilmişti²⁰. Bununla birlikte, Türkmenistan izlediği politikalar neticesinde bölgedeki diğer devletlere nazaran daha istikrarlı bir devlet haline gelmişti.

Sovyetlerden kalan bir başka “miras” ise devlet oluşturma sürecinde halkın belli bir ideoloji ve liderin etrafında birleştirilmesi idi. Sovyetler Birliği döneminde “komünizm” ve “sosyalizm” gibi kavramların yerini yeni dönemde “ulusallaşma” alırken, lider olarak Lenin’in yerini Türkmenbaşı aldı. Bu çerçevede, Türkmenbaşı Niyazov’un resim ve heykelleri yapıldı; ismi sokak, köy, hatta askerî birliklere verildi²¹.

Türkmenbaşı, devletin yönetim mekanizmalarını kendi tekelinde toplamıştı. 1992 yılında gerçekleştirilen seçimlerin ardından görev süresinin sona ermesine dört yıl olmasına rağmen, 28 Aralık 1993 tarihinde Türkmen Meclisi tarafından alınan bir kararla, 1997’de sona erecek olan görev süresi beş yıl daha uzatıldı. Ancak Türkmenbaşı’nın söz konusu kararın halka sorulmasını önermesi neticesinde 15 Ocak 1994’te referandum düzenlendi²². Referandum sonucunda %99,3 gibi büyük bir oranla Türkmenbaşı’nın 2002 yılına kadar Türkmenistan’ın cumhurbaşkanı olarak görevde kalacağı tasdik edilmiş oldu.

Niyazov’un, ülke yönetiminde tek söz sahibi olduğu dönem, diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi devletin bağımsızlığının ve bütünlüğünün muhafaza edilmeye çalışıldığı yıllardı. Bu nedenle Niyazov döneminde, aktif ve bağımsız olmakla birlikte tamamen tarafsız bir dış politika izlendi. Birleşmiş Milletler’in 50. kuruluş yıldönümü dolayısıyla 12 Aralık 1995’te yapılan toplantıda Türkmenbaşı, ülkesinin tarafsızlık politikası hakkında şu sözleri söylemişti: *“Bizim bu adınımız Türkmenistan’da ve bölgede barışın sağlanmasına büyük bir katkıda bulunacaktır. Bu mesele bizim için çok önemlidir. Çünkü Türkmenistan, dünyanın çok önemli bir noktasında, doğal kaynakların çokça bulunduğu bölgelerden birinde*

²⁰ Güler, a.g.m., s. 97-98,101.

²¹ Güler, a.g.m., s. 101-102.

²² Durmuş Tatlıhoğlu, “Türkmenistan’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dini Hayat”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 3, 1999, s. 209.

yer almaktadır. Bu durum bizim açımızdan kesinlikle “daimî tarafsızlık” siyasetini gerektirmektedir. Türkmenistan, coğrafi olarak önemli ve hassas bir konumda olduğunu göz önünde bulundurduğu için, uluslararası işbirliklerinde daha dikkatli hareket etmektedir. Bundan dolayı Türkmenistan, bugüne kadar tarafsız bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Türkmenistan bundan sonra “daimî tarafsız” bir ülke olarak dış ve iç politikasını yürütmek istemektedir. Bu hususta teşkilatın, teşkilat başkanının ve devlet başkanlarının onayını rica ediyoruz²³”. Toplantının akabinde Türkmenistan’a “Daimî Tarafsızlık Statüsü” verildi. Milli çıkarların ön planda tutularak izlenen tarafsızlık politikası, ülke içi istikrarın sağlanmasında da etkili oldu.

Bağımsızlığın kazanıldığı tarihten itibaren geçen süre zarfında içte ve dışta izlenen politikalarda sağlanan başarıların bir neticesi olarak Türkmenistan Meclisi, 1995 yılının Ekim ayında Türkmenbaşı’na ömür boyu devlet başkanı olması için öneride bulundu. Ancak bu teklif, anayasa değişikliği gerektirmesi nedeniyle Türkmenbaşı tarafından reddedildi. Buna karşın, Aralık 1999’da parlamentoda yapılan oylamada söz konusu öneri oylandı. Mecliste öneri kabul edilmesine rağmen Türkmenbaşı 2010 yılına kadar görevden ayrılmayı düşündüğü gerekçesiyle bu yönde alınan karara yine karşı çıktı. 2005 yılında yaptığı beyanatında ise 2009 yılında çok adaylı bir cumhurbaşkanlığı seçiminin yapılmasının zorunluluğunu dile getirdi. Bununla birlikte, Türkmenbaşı Saparmurad Niyazov bu beyanattan bir yıl sonra, Aralık 2006’da kalp krizi geçirecek hayata gözlerini yumdu²⁴.

Türkmenbaşı’nın ölümü, Türkmenistan Cumhuriyeti’nde cumhurbaşkanlığı mevkiine kimin geleceği sorusunu ortaya çıkardı. Ülkenin anayasa çerçevesinde belirlenen kanunlarına göre, normal şartlarda seçimler yapılana kadar meclis başkanının bu göreve vekâlet etmesi gerekmekteydi. Ancak yolsuzluk soruşturması gerekçe gösterilerek bu görev Halk Maslahatı tarafından meclis başkanı Ovezgeldi Atayev’ye değil, yardımcısı Kurbankulu Berdimuhamedov’a verildi. Yine Türkmenistan kanunlarına göre, devlet başkanlığı görevine vekâlet edenin seçimlere katılması yasaktı. Bu yasanın devlet başkanının kanun çıkarma yetkisine dayanılarak değiştirilmesiyle Berdimuhamedov’un seçimlere katılmasının önündeki engel de kalkmış oldu²⁵. 11 Şubat 2007’de Türkmenistan tarihindeki ilk çok adaylı cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirildi. Seçimler sonucunda Kurbankulu Berdimuhamedov, oyların %89,23’ünü alarak

²³ Mehmet Seyfettin Erol, “Türkmenistan Devleti’nin Dış Siyaseti ve Daimi Tarafsızlık Statüsü”, *Türkler*, C: 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 769. ss. 768-775.

²⁴ Özkan, a.g.m., s. 156.

²⁵ Mehmet Seyfettin Erol, “Türkmenbaşı Sonrası Türkmenistan”, OAKA, cilt 1/2, 2006, s. 176-177.

Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı seçildi. Bu seçime toplamda altı aday katılmıştı. Bu adaylardan Muhammetnazar Gurbanov %2,37, Amanyaz Atajikov %3,23, Işanguli Nuryiev %2,38, Aşırınyaz Pomanov %1,31, Muhammetnazar Orazmurat Garajayev ise %1,55 oranında oy aldı²⁶. Berdimuhammedov dışındaki adayların göstermelik olarak seçimlere katıldığı ifade edilse de bu, ilk çok adaylı cumhurbaşkanlığı seçimi olması açısından Türkmenistan tarihi için önem arz etmekteydi.

Türkmenistan'ın yeni lideri aktif bir dış politika yürüttü. Dış politikada doğal gaz satışında fiyat artışı ve gazın dağıtımını için alternatif güzergâhların oluşturulması öncelik teşkil etti. Ayrıca Berdimuhammedov, Türkmenbaşı'nın izlediği tarafsızlık politikasına sadık kaldı. Türkmen liderlerin yürüttüğü bu politikanın etkisiyle 2007 yılında Aşkabat'ta Birleşmiş Milletlere bağlı Orta Asya Önleyici Diplomasi Bölgesi Merkezi açıldı. Berdimuhammedov'un cumhurbaşkanlığı döneminin ilk yılında yaşanan gelişmelerden biri de Azerbaycan ile ilişkilerde başlayan yakınlaşmaydı. 12 Haziran'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Kurbankulu Berdimuhammedov, Hazar Denizi'nde ortak petrol ve doğal gaz arama faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve Türkmenistan'ın Bakü'de büyükelçilik açması hususunda mutabakata vardı. Enerji rotalarını çeşitlendirmeye çalışan Türkmen lider, Çin ile ilişkilerin geliştirilmesi için de çaba sarf etti. Nitekim Türkmenistan-Çin boru hattı 14 Aralık 2009'da hizmete açıldı. Başlangıçta 6 milyar m³lük gaz sevkiyatı planlansa da hattın kapasitesinin sonraki yıllarda 40 milyar m³e çıkartılması hedeflendi. Bunun yanı sıra 2010 yılında Türkmenistan ve Çin arasında ikinci bir doğal gaz boru hattının yapımı için görüşmeler yapıldı. Aynı yılın Aralık ayında TAPI olarak tesmiye edilen Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan doğal gaz boru hattının yapımı için imzalar atıldı. Enerji alanındaki bu anlaşmalar ve projeler yalnızca bölge ülkeleriyle sınırlı kalmadı. Avrupa Birliği'nin de destek verdiği Nabucco Projesi ile Türkmen gazının Avrupa'ya aktarımı yapılacaktı. Bu proje sayesinde Avrupa ihtiyaç duyduğu doğal gazı tedarik edecekti, Türkmenistan ise gaz ihracatında Rusya'nın pazardaki tekelinden kurtulacaktı²⁷. Nitekim o tarihe kadar Rusya, Türkmenistan'ın en büyük doğal gaz ithalatçısı konumundaydı. Enerji satışı temelinde geliştirilen çok yönlü ilişkiler ülkenin refah seviyesinin yükselmesine de önemli katkı sağladı.

²⁶ Mesut Berber-Fikret Birdişli, "Türkmenistan'da Berdimuhammedov Dönemi", *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2012, s. 40-41.

²⁷ Berber-Birdişli, a.g.m., s. 43-46.

2012 yılında cumhurbaşkanlığı görev süresinin sona ermesi nedeniyle Şubat ayında Türkmenistan'da seçimler yapıldı. Berdimuhammedov, bu seçimlerde oyların %97,14'ünü alarak yeniden cumhurbaşkanı seçildi²⁸. Şubat 2017'de gerçekleştirilen seçimlerde oy oranını %97,69'a yükselten Berdimuhammedov, Türkmenistan'da üçüncü kez cumhurbaşkanlığı görevine getirildi.

Berdimuhammedov'un cumhurbaşkanlığı döneminde Türkmenistan'da çeşitli alanlarda değişimler ve gelişimler yaşandı. Bu dönemde bankacılık sektöründe önemli ilerlemeler kaydedildi. Ayrıca kimi alanlarda faaliyet gösteren şirketlerin lisansları iptal edildi. İnternet hizmeti sağlayan şirketler bunlar arasındaydı. Turkmentelekom ülkedeki tek servis sağlayıcı haline getirilerek internet, devlet tekeline alındı. Ülkenin en önemli gelir kaynağı olan doğal gaz ve petrol alanında milli bir şirketin kurulması için kararname çıkarıldı²⁹.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda Türkiye ile tesis edilen yakın ilişkiler Berdimuhammedov döneminde daha da gelişti. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkmenistan lideri Berdimuhammedov'u 5-7 Aralık 2007 tarihinde ziyaret etti. 29 Kasım 2008 tarihinde Türkmenistan'a ikinci bir ziyaret gerçekleştiren Gül, Türkmenistan ve Azerbaycan lideri ile bir araya gelerek Nabucco projesi çerçevesinde üç devletin işbirliği imkânlarını görüştü³⁰. Bu ziyaretlerde yapılan görüşmelerde enerji başta olmak üzere eğitim ve turizmin yanı sıra kültürel işbirliği ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi gibi konular üzerinde duruldu. 6-7 Kasım 2014'te ise Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan, Türkmenistan'a resmî ziyaret gerçekleştirdi. 2015 yılı, ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir yıl oldu. Nitekim Kurbankulu Berdimuhammedov 2015 yılında çeşitli tarihlerde Türkiye'ye geldi. Türkmen lider, 3-4 Mart'ta VI. Uluslararası Türkmenistan Yatırım Forumu'na katılmak, Çanakkale Kara Savaşları'nın 100. yıldönümü dolayısıyla 24 Nisan'da düzenlenen etkinliklere iştirak etmek, son olarak 7 Ağustos 2015 tarihinde resmî temaslarda bulunmak üzere ülkemizi ziyaret etti. Bunun akabinde Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan, 12 Aralık'ta Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta yapılan "Tarafsızlık Siyaseti: Barış, Güvenlik ve Kalkınma Adına

---

²⁸ Kemal Özcan, "Bağımsızlığının 20. Yılında Türkmenistan ile Türkiye Arasındaki İlişkiler", *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Pelikan Basım, İstanbul 2012, s. 325.

²⁹ Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 203.

³⁰ Türk, a.g.m., s. 59.

Uluslararası İşbirliği” konferansına katıldı. İki cumhurbaşkanı son kez 1 Mart 2017’de Pakistan’ın başkenti İslamabad’daki 13. EİT Zirvesi’nde bir araya geldi³¹.

İki devlet arasındaki üst düzey ziyaretlerin dışında bakanlar düzeyinde de ziyaretler gerçekleştirildi. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, 28 Ocak 2015 tarihinde Türkmenistan’a resmî bir ziyaret gerçekleştirdi. Söz konusu ziyarette Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları arasında üçlü toplantı yapıldı. Yine 12 Aralık 2015’te, Türkmenistan’a giden Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın yanında dışişleri bakanı da bulunuyordu. Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşit Meredov ise 2015 yılında dört kez Türkiye’yi ziyaret etti. 29 Ekim 2016 tarihinde Cumhuriyet Bayramı vesilesiyle Türkiye’ye gelen Türkmenistan Dışişleri Bakanı Meredov, aynı gün cumhurbaşkanımız tarafından kabul edildi. Dışişleri Bakanımız Mevlüt Çavuşoğlu 8-9 Kasım 2018’deki Türkmenistan ziyareti sırasında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov ile görüştü. Ayrıca mevkidaşı Meredov ile heyetler arası görüşmede bulundu. 2 Mayıs 2018’deki Türkmenbaşı Limanı’nın açılış merasimine ve 3 Mayıs 2018’de yapılan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) Ulaştırma Bakanları Toplantısı’na ise Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanı Mehmet Cahit Turhan başkanlığında bir heyet katılım sağladı³².

Türkiye’nin bulunduğu ve sonradan Türkmenistan ve Macaristan’ın da dâhil olduğu “Türk Dili Konuşan Ulusal Futbol Federasyonları Arasında Mutabakat Zaptı” ise 14 Nisan 2021’de imzalandı. Bunun yanı sıra 12 Kasım 2021’de İstanbul’da Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Devlet Başkanları Konseyi, “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temasıyla toplandı. Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan’ın başkanlık ettiği toplantıya Türkmenistan gözlemci ülke olarak katıldı ve ülkeyi temsilen toplantıda Türkmenistan Cumhurbaşkanı Kurbankulu Berdimuhamedov hazır bulundu³³.

10 Mart 2022 tarihinde Türkmenistan’a resmi ziyaret gerçekleştiren Türk Devletleri Teşkilatı Aksakallar Konseyi Başkanı Binali Yıldırım, Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşit Meredov ile görüştü³⁴.

---

³¹ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Son Erişim Tarihi: 26.10.2024)

³² <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Son Erişim Tarihi: 26.10.2024)

³³ Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi, <https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri.pdf> (Son Erişim Tarihi: 02.11.2024)

³⁴ <https://askabat-be.mfa.gov.tr/Mission/About> (Son Erişim Tarihi: 23.09.2024)

Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhamedov'un 2022 yılında "gençlerin önünü açmak için" seçim kararı alması ve bu seçimlerde kendisinin aday olmayacağını belirtmesi üzerine Türkmenistan'da 12 Mart 2022 tarihinde erken Cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Türkmenistan muhalefetine göre Berdimuhamedov'un bu açıklamaları seçimlerden önce Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığına getirdiği oğlu Serdar Berdimuhamedov'u devlet başkanı yapmak için yapılan bir siyasi taktikti. 12 Mart 2022 yılında yapılan seçimlerde 3.460.080 kayıtlı seçmenin yüzde %97,17'si oy kullandı. Sonuçlara göre; oyların %72,97'sini alan Serdar Berdimuhamedov Türkmenistan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçildi. Seçimlerde Türkmenistan Devlet Beden Eğitimi ve Spor Enstitüsü Rektör Yardımcısı Hıdır Nunnayev %11,09 oy ile ikinci, Merv Vali Yardımcısı Agadcan Bekmuradov ise yüzde %7,22 oy ile üçüncü oldu³⁵.

Türkmenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, 1991'de Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından giderek güçlendi ve 2021'den itibaren çeşitli siyasi, ekonomik ve kültürel düzeylerde önemli adımlarla daha da derinleşti. Bu bağlamda, Türkmen Halkının Milli Lideri ve Halk Maslahatı Başkanı Kurbankulu Berdimuhamedov'un 2021'de Türkiye'yi ziyaret ederek Türkmenistan'ın Türk Devletleri Teşkilatı'na gözlemci üye olmasını sağlaması, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin dönüm noktalarından biri oldu. Kurbankulu Berdimuhamedov 15 Nisan 2022 tarihinde ise TDT Aksakallar Konseyi üyesi seçildi. Ayrıca, TDT kapsamındaki iş birliği çerçevesinde çeşitli liderler düzeyinde karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi. Bu ziyaretler hem ikili ilişkileri hem de bölgesel iş birliğini güçlendirme açısından stratejik bir rol üstlendi.³⁶

2023 yılı, özellikle Türkmenistan'ın Türkiye'ye yaptığı resmi ziyaretlerle ilişkilerin daha da ivme kazandığı bir dönem oldu. 16 Mart 2023 tarihinde Ankara'da düzenlenen TDT Olağanüstü Zirvesi'ne katılan Kurbankulu Berdimuhamedov ziyaret vesilesiyle Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'la görüşti. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov'un, Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'ın yemin törenine katılımıyla başlayan bu süreç, iki ülke arasında ticaret, bilgi teknolojileri, eğitim ve kültür gibi çeşitli alanlarda 13 anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı. Ayrıca, Türkiye'nin yerli üretimi olan TOGG araçlarının Türkmenistan'a hediye edilmesi, iki ülke arasındaki bağların hem sembolik hem de somut bir göstergesi oldu. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hakan Fidan, Ekim ayında Türkmenistan'ı

³⁵ <https://tr.euronews.com/2022/02/12/turmenistan-lideri-berdimuhamedov-gencler-icin-gorev-den-cekildi-erken-secim-12-mart-ta> (Son Erişim Tarihi: 04.11.2024)

³⁶ <https://askabat-be.mfa.gov.tr/Mission/About> (Son Erişim Tarihi: 23.09.2024)

ziyaret ederek, Dışişleri Bakanı Raşit Meredov ile görüştü ve iki ülke arasındaki 2024-2025 İşbirliği Programı imzalandı. Bu ziyaret sırasında Devlet Başkanı Serdar Berdimuhamedov ile de bir görüşme gerçekleştirdi. Aralık ayında ise Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz, Türkmenistan'a giderek Devlet Başkanı Serdar Berdimuhamedov ile görüştü ve Ekonomik İşbirliğine Dair Hükümetler arası Türk-Türkmen Komisyonu toplantısına eş başkanlık yaptı. Ayrıca, Türkiye-Türkmenistan İş Forumu ve 10. Türk İhraç Ürünleri Fuarı'na katıldı. Bu ziyaretler, iki ülke arasındaki diplomatik, ticari ve ekonomik bağları güçlendirdi³⁷.

2019 ve 2023 yıllarında yapılan üst düzey ziyaretler, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari bağları derinleştirdi. Türkiye-Türkmenistan ticaret hacmi, 2019-2023 yılları arasında yaklaşık üç kat artarak 2,66 milyar dolara ulaştı; bu süreçte enerji, teknoloji, eğitim ve kültürel iş birliği gibi alanlarda önemli anlaşmalar imzalandı. Ayrıca, Türkmenistan'ın Avaza bölgesinde düzenlenen Türkiye-Türkmenistan-Azerbaycan Üçlü Devlet Başkanları Zirvesi'ne ev sahipliği yapması, bölgesel iş birliğinin önemini vurguladı. Bunun yanında, Ekonomik İşbirliğine Dair Hükümetlerarası Türk-Türkmen Komisyonu (HEK) toplantıları, iki ülke arasındaki iş birliğinin somut adımlarla ilerlediğini göstermektedir³⁸.

Sonuç olarak, Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ilişkiler hem siyasi hem de ekonomik düzeyde artan bir ivmeyle devam etmektedir. İki ülke, tarihsel ve kültürel ortaklıklarının yanı sıra, enerji, ticaret ve teknoloji alanlarındaki ortak projelerle de iş birliğini derinleştirmeye devam etmektedir. Bu süreç, sadece iki ülke için değil, aynı zamanda bölgesel istikrar ve iş birliği için de stratejik bir önem taşımaktadır.

Sosyo-Kültürel Hayat

Hive Hanlığı döneminde gerek Safeviler gerekse Buhara Hanlığı ile yapılan mücadeleler esnasında zorlu süreçlerden geçen Türkmenler pek çok edip ve şair yetiştirmeyi başarmışlardır. Bunlar arasında XVIII. yüzyılda yaşamış olan Devletmehmet Azadî (1700-1760) ve oğlu Mahtumkulu (1733-1797) öne çıkmaktadır. Eserleriyle Türkmen toplumuna yön veren Azadî ve Mahtumkulu, millî kültür ve geleneklerine sahip genç neslin yetişmesine katkıda bulundu. Zorlu süreçlerden geçildiği dönemlerde Azadî ve Mahtumkulu, Türkmen halkını birlik ve beraberliğe sevk etti, tek bir bayrak ve devlet etrafında

³⁷ <https://askabat-be.mfa.gov.tr/Mission/About> (Son Erişim Tarihi: 23.09.2024)

³⁸ <https://askabat-be.mfa.gov.tr/Mission/About> (Son Erişim Tarihi: 23.09.2024)

toplama çağrısı yaptı³⁹. Mahtumkulu, devrin şairlerinden farklı olarak eserlerini Çağatay Türkçesi yerine Türkmençe kaleme aldı. Bu sayede Türkmençenin edebî bir dil olarak ortaya çıkmasına önemli katkı sağladı. “Pırağı” mahlasını kullanan Mahtumkulu ayrıca, Türkmen kültürünün zenginliklerine eserlerinde yer verdi⁴⁰. Mahtumkulu’dan sonra Türkmen edebiyatının en önemli temsilcileri ise Seydi, Kemine, Mollanepes ve Zelili idi⁴¹.

Uzun yıllar süren Çarlık Rusya hâkimiyeti ve bu dönemde yapılan baskılar, Türkmenlerin yalnızca siyasi değil, kültürel hayatını da olumsuz etkiledi. Çarlık Rusya’nın Türkmen topraklarını işgali sonrasında bölgede yaşayan halkın baskılara ve zulümlere maruz kalması, Türkmenler arasında millî uyanış hareketinin doğmasında etkili oldu. Özellikle İsmail Gaspıralı’nın eğitime getirdiği yeni yaklaşımlar, Türklerle meskûn coğrafyalarda birlik ve beraberliğin sağlanması yönündeki fikirleri ve bu fikirleri benimseyen Ceditçilerin faaliyetleri, Türkistan’da Türklük bilincinin ortaya çıkmasını sağladı. Gaspıralı liderliğindeki Ceditçiler, Türkistan coğrafyasında daha ziyade Buhara, Taşkent ve Hive’de etkiliydi. Gaspıralı’nın öğretileri zamanla Türkmenler tarafından da benimsenmeye başladı. Nitekim Türkmen topraklarında açılan usul-i cedit mekteplerinde pek çok Türkmen genci öğrenim gördü, XX. yüzyılda Türkmenlerin siyasi hayatında etkili olan politikacılar ve halk figürleri yetişti⁴². Bu okullarda okuyanlar arasında Abdülhakim Kulmuhammedoğlu Kör Molla, Gayip Verdi Miskin Kılıç (Molla Kılıç), Amandurdu Alamoşoğlu, Berdi Kerbebovoğlu, Vogayovlu gibi edipler vardı. Gerek Çarlık Rusya gerekse Sovyetler Birliği dönemlerinde bu aydınlar, Türkmenlerin millî kimliklerini ve kültürel değerlerini kaybetmemeleri için çaba sarf etti⁴³.

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından Türkmenistan yöneticileri de aydınların millî değerlerin korunmasına yönelik çabalarına destek verdi. Sovyet idaresi döneminde kaybolmaya yüz tutmuş değerlerin yeniden ihyası için kültür politikası oluşturuldu. Bu çerçevede kavun, halı, at ve şiir gibi Türkmen kültüründe önemli bir yere sahip olan motiflerin resmî bayramları ilan edildi⁴⁴.

³⁹ Ahmet Dinç-Ramazan Çakır, *Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi*, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 17.

⁴⁰ Alim Kahraman, “Mahtumkulu”, *DİA*, cilt 27, 2003, s. 94.

⁴¹ Salim Çonoğlu, “Türkmen Edebiyatı: Onsekizinci Yüzyıldan Bağımsızlık Dönemine”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt 15, 2011, s. 337.

⁴² Abazov, a.g.e., s. 191.

⁴³ Mehmet Saray, “Türkmenistan (Tarih)”, *DİA*, cilt 41, 2012, s. 605.

⁴⁴ Vejdî Bilgin, “Gelenek ve Din: Türkmenistan’ın Dinî Hayatında Geleneğin Rolü”, *Marife*, yıl 5, sayı 2, 2005, s. 105-106.

Türkmen geleneklerine dayanan resmî bayramlar; Nevruz Bayramı (20-22 Mart), Su Damlası Altın Tanesi Bayramı (Nisan'ın ilk Pazar günü), Türkmen Atı Bayramı (Nisan'ın son Pazar günü), Mahtumkulu Şiir Günü (19 Mayıs), Türkmen Halısı Bayramı (Mayıs'ın son Pazar günü), Buğday Bayramı (Temmuz'un üçüncü Pazar günü), Türkmen Kavunu Bayramı (Ağustos'un ikinci Pazar günü), Türkmen Ozanı Bayramı (Eylül'ün ikinci Pazar günü), Komşuluk Bayramı (Aralık'ın ilk Pazar günü)'dir⁴⁵.

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan baskılar yalnızca millî değerlerle sınırlı değildi. Sovyetler Birliği'ni oluşturan tüm halkları komünist ideoloji etrafında toplayabilmek adına dinî değerler de hiçe sayıldı. Bu nedenle, bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'da dinî ritüellerin yerine getirilmesi ve dinî bayramların kutlanması önem arz etmekteydi. Nitekim 1996 yılından itibaren Ramazan Bayramı resmen dinî bayram ilan edildi. Dinî bayramlar Hicrî takvime göre uygulandığı için her yıl değişmektedir. Türkmenistan'da özellikle Nevruz, Ak Koyun Toyu, doğum, ölüm, sünnet, düğün, Ramazan ve Kurban Bayramı, Kadir Gecesi gibi geleneksel ve dinî törenler sözlü ve uygulamalı olarak genç nesle aktarılmaktadır⁴⁶. Bahsi geçen bu bayramlar haricinde ülkede kutlanan özel gün ve bayramlar şu şekildedir: Yılbaşı tatili (1 Ocak), Şehitleri ve Ataları Anma Günü (12 Ocak), Bayrak Bayramı (19 Şubat), Zafer Bayramı (9 Mayıs), Anayasa Günü (Kalkınma ve Birlik Günü) (18 Mayıs), Aşkabat Depreminde Ölenleri Anma Günü (6 Ekim), Bağımsızlık Bayramı (27-28 Ekim) ve Tarafsızlık Bayramı (12 Aralık)⁴⁷.

Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan'da diğer alanlarda olduğu gibi kültürün önemli bir parçası olan aile yapısı üzerinde de baskı söz konusuydu. Buna karşın, Türkmenler geleneksel aile yapılarını korumayı başardı. Bu yapının korunabilmesindeki başlıca etken, Türkmen boy ve soy ağacının muhafaza edilmesiydi. Türkmen toplumunda yaşullulara (yaşlılara) son derece önem verilmektedir⁴⁸. Türkmenler genel olarak sade bir hayat sürmektedirler. Kadınların ekseriyeti ev işleriyle uğraşmakla birlikte her alanda çalışabilmektedir.

Türkmenler aile yapısının yanı sıra giyim ve kuşanlarına, gelenek ve göreneklerine de sahip çıkmışlardır. Türkmenler "eşik" olarak adlandırdıkları geleneksel kıyafetlerini günümüze kadar taşımayı başarmışlardır. Erkekler yakası

⁴⁵ Bilgin, a.g.m., s. 106.

⁴⁶ Dinç-Çakır, a.g.m., s. 33-34.

⁴⁷ Bilgin, a.g.m., s. 106.

⁴⁸ Bilgin, a.g.m., s. 109.

işlemeli uzun gömlek, yünü kesilmiş kuzu derisinden yapılarak başa takılan “silkme telpek”, geniş pantolon ve kaftan giymektedir. Kadımlar ise kolları ve yakası işlemeli uzun elbiseler giyer. Türkmenistan'daki geleneksel yapının izleri, kadımların giysileri üzerinde de görülür. Boydan yekpare bir şekle sahip olan bu giysiyi “yağlık” adı verilen bir başörtüsü tamamlar. Giysiler üzerindeki işlemler nesilden nesle aktarılan Türkmen kültürünün derin izlerini taşır. Ayrıca kök boyalarla işlenen Türkmen halıları, Ahal Teke atları, Türkmen milli oyunları, her konuğa ikram ettikleri Türkmen pilavı, Tecen, Kızılarvat kavunu, gümüşten ve değerli taşlardan yapılan şay-sep diye adlandırılan Türkmen takıları, bahşilerin dutar eşliğinde söylediği halk ezgileri Türkmenlerin kültürel değerlerini yansıtan diğer unsurlardır. Bu değerlerin yeni nesil tarafından benimsenmesi ve yaygınlaştırılması için buğday müzesi, halı müzesi ve sergi salonları kurulmuştur. Milli ve dinî bayramlarda, toylarda ve özel merasimlerde bu geleneklerin yaşatılmasına önem verilmektedir⁴⁹.

Türkmen kültürünün önemli sembollerinden biri olan halı, her boyun kendine has çizgi ve motiflerini üzerinde barındırır. Bu özelliğiyle söz konusu motifleri Türkmen bayrağında da görmek mümkündür. Bu sebeple Türkmen kültür ve medeniyetinde halı dokuma en önemli sanat dallarından biri olarak kabul edilir⁵⁰. Türkmen halısının kökeni, MÖ IV. yüzyıla ait olduğu bilinen Pazırık halısına kadar götürülmektedir. XIII. yüzyılın önemli seyyahlarından Marco Polo'nun “...en iyi ve en güzel halılar burada (Türkmen bölgesinde) yapılmıştır. Burada kırmızı ve diğer renklerin zenginliği göze çarpmaktadır” şeklindeki ifadesi Türkmen halısının eşsizliğini göstermesi bakımından mühimdir⁵¹. Türkmenistan adının dünya çapında duyulmasını sağlayan Türkmen halısı, Türkmen kültürünün uluslararası sembollerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca Türkmenistan bayrak ve sancağında beş ayrı halı deseninin bulunması, Türkmenlerin halıcılığa verdiği önemi açık şekilde göstermektedir. Türkmen halısına verilen önemin bir göstergesi olarak 1992 yılında alınan bir kararla, her yıl Mayıs ayının son Pazar günü yapılan bayram etkinlikleri çerçevesinde büyük halı sergileri düzenlenmektedir.

Türkmenistan'ın kültürel simgelerinden bir diğeri, Ahal Teke Atları olarak da bilinen Türkmen atlarıdır. Nitekim Türkmen atı, Türkmenistan'ın

⁴⁹ Dinç-Çakır, a.g.m., s. 33-34.

⁵⁰ Mehmet Kara, “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 14, Güz 2002, s. 239.

⁵¹ Dilip Hiro, *Inside Central Asia A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran*, Overlook Duckworth, New York-London 2009, s. 196.

devlet aramasında da kendisine yer bulur. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Türkmenlerin hayatında da at sadece binek hayvanı değil, aynı zamanda vatan toprağını savunan bahadırların en büyük yardımcısıdır. Ayrıca zorlu olayların çözümü ve toplumun ikbaline kavuşmasının bir aracı olarak görülmektedir⁵². Bu sebeple at, Türkmenlerin bağımsızlık tarihinin simgesi haline gelmiştir. Türkmen Devleti'nin serveti olarak Ahal Teke atları, daha ziyade geleneksel sporlarda kullanılmaktadır. Gerek Türkmenistan'da gerekse yurtdışında gözde bir at cinsidir. Ahal Teke atları binicilik sporlarında, sirkte, koşullarda ve klasik at sporlarında kullanılmak üzere ihraç edilir⁵³.

Türkmen pilavı, Türkmen sofrasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkmenler hem atalarının ruhları için hem de çeşitli merasimlerde misafirlerini ağırlamak için Türkmen pilavı dağıtırlar. Tandırda pişirilen koyun, işleklili ve doğrama olarak adlandırılan et yemekleri ile Türkmen mantısı da Türkmenlerin meşhur yemekleri arasındadır⁵⁴.

Türkmenlerin millî oyunları genellikle hoş vakit geçirmek için oynanan oyunlardır. Hem yetişkinler hem de çocuklar tarafından oynanan bu oyunlar, adlarını kimi zaman yöreden kimi zamansa oyunun şeklinden almaktadır. Teknolojinin gelişmesine ve çağın modernleşmesine rağmen geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Türkmenler arasında bu oyunlar günümüzde de oynanmaktadır. Bu oyunlardan bazıları Altın Kabak Atmak Oyunu, Aşık, Beş taş, Bukuldım, Çilik, Düzzüm, Yüzük Saklama Oyunu'dur⁵⁵.

İktisadî Hayat

Türkmenistan ekonomisinde tarım önemli bir yer tutar. Öyle ki, ülke nüfusunun önemli bir kısmı ziraatla geçimini sağlamaktadır. Bu durum, Sovyetler Birliği döneminde uygulamaya konan tarım politikasının bir ürünüdür. Nitekim Sovyetler Birliği'nin 1954 yılında tarımsal ürünleri artırma politikası çerçevesinde %80'i Karakum Çölü'nün bir parçası olan Türkmenistan'da pamuk yetiştirilmesi çalışmalarına başlandı. Bu çerçevede Amu Derya'dan açılacak bir kanalla çöl sahasının sulanarak tarım havzalarına dönüştürülmesi planlandı. 1954 yılında yapımına başlanan kanal, 1962 yılında

⁵² Tuna Beşen Delice, "Türkmen Kültüründe At", *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Özel Sayı 4, 2015, s. 539.

⁵³ Ali Abbas Çınar, "Türkmen Atı", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 837.

⁵⁴ Ekrem Özbay, *Türkistan'da Parlayan Bir Yıldız: Türkmenistan*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019, s. 65-66.

⁵⁵ Dinç-Çakır, a.g.m., s. 44-47.

tamamlandı. Bu suretle, ülkedeki pamuk üretimi 211.000'den 920.000 tona yükseldi. Pamuk üretiminde belirlenen hedefler, 1980'lerin başında aşılarak üretim 1,4 milyon tona ulaştı⁵⁶. Bu gelişmelerle birlikte, Türkmenistan pamuk üretiminde Türk cumhuriyetleri arasında Özbekistan'dan sonra ikinci, dünyada ise onuncu sırada yerini aldı. Pamuğun önemli gelir kaynaklarından biri olması nedeniyle bağımsızlık sonrasında bu sektördeki kamu kontrolü devam etmektedir. Devlet, tekstil ve giyim sanayini destekleyerek pamuk sektöründeki katma değer ve çalışan sayısının artırılması için yabancı firmaları teşvik etmiştir⁵⁷.

Pamuk dışında Türkmenistan'da arpa, buğday, çeltik, meyan kökü mısır, karpuz, kavun, susam, üzüm ve ipek de yetiştirilmektedir. Ülkenin geniş step-leri, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine elverişlidir. Bu nedenle, bu steplerin neredeyse tamamında koyun yetiştiriciliği yapılmaktadır. Türkmenler yetiştirdikleri koyunların derisinden ülkenin geçim kaynaklarından biri olan meşhur Astragan kürkü imal eder. Ayrıca deve yetiştiriciliği de Türkmen ekonomisinde büyük rol oynar⁵⁸.

Yer altı kaynakları Türkmenistan iktisadî hayatının en önemli kısmını oluşturur⁵⁹. Yer altı kaynakları bakımından son derece zengin bir ülke olan Türkmenistan, önemli doğal gaz ve petrol rezervlerine sahiptir⁶⁰. 17,5 trilyon m³lük rezervleri ile Türkmenistan, dünyada Rusya, İran ve Katar'ın ardından en fazla doğalgaz rezervlerine sahip dördüncü ülke konumundadır. Ekonominin gelişiminin ana kaynağı olması dolayısıyla bu alana yapılan yatırımlar yıldan yıla artarak devam etmektedir. Nitekim yıllık kapasitenin petrol üretiminde 100 milyon tona, doğal gaz üretiminde ise 240 milyar m³ seviyesine çıkarılması hedeflenmektedir⁶¹. Dünya doğalgaz rezervlerinin %9,3'üne sahip olan Türkmenistan'da geliştirilmemiş birçok doğalgaz sahası vardır. Şüphesiz gaz sahalarnın geliştirilmesi ülkedeki doğalgaz üretimini gelecek yıllarda arttıracaktır. Ülkenin

⁵⁶ Hiro, a.g.e., s. 192-193.

⁵⁷ Saule Baycaun, "10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, cilt 7, sayı 2, 2001, s. 27.

⁵⁸ Kurt, a.g.m., s. 600.

⁵⁹ Saule Baitzhanova, "Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan Ekonomisi", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 788.

⁶⁰ Ramakrushna Pradhan, "China's Rise In Central Asia The New Silk Road Economic Belt", *The Journal of International Issues*, vol. 21, no 3, 2017, s. 57.

⁶¹ Güngör Turan-Ahmet Dinç, *Boşevik Esaretinden Enerji İmparatorluğuna Türkmen İktisat Tarihi*, Kitabevi, Ankara 2015, s. 191.

en büyük gelir kaynağı olan doğalgazın arama, üretim ve taşıma faaliyetleri “Türkmengaz” tarafından gerçekleştirilmektedir⁶²

Türkmenistan’daki yıllık petrol üretimi ise 9-10 milyon tondur. Bu durum, Türkmenistan’ı petrol üretimi bakımından da oldukça önemli bir yere taşımaktadır. Türkmenistan, doğalgaz ve petrol haricinde krom, kurşun, kükürt ve sülfür gibi yer altı kaynaklarına da sahiptir. Yine alüminyum, kömür, magnezyum, nitrojen mineral tuzlar, potasyum, sodyum sülfat ve iyot diğer önemli yeraltı kaynakları arasında gösterilebilir. Türkmenistan, elektrik üretiminde de bölgenin önemli ülkelerinden biridir. Üretilen elektriğin %40’ı Türk cumhuriyetlerine ve Afganistan’a ihraç edilmektedir. Türkmenistan’ın bahsi geçen doğal kaynaklarını etkin şekilde kullanması durumunda ülke ekonomisinin büyük bir ivme yakalayacağını söylemek mümkündür⁶³.

Eğitim

Millî ve dinî değerlerin korunmasının yanı sıra genç cumhuriyet için önemli konulardan biri de eğitimi. Sovyetler Birliği döneminde 11 yıl olan zorunlu eğitim, bağımsızlık sonrasında 9 yıla indirildi. 9 yıllık zorunlu eğitimi tamamlayanlar üniversiteye gitme hakkı elde edebilmektedir. 9 yıl süren zorunlu eğitimini tamamladıktan sonra meslek okullarına devam etmek isteyenlerin 2 yıl eğitim almaları yeterlidir⁶⁴. Meslek okullarında eğitim almak isteyenler ise 7 yıllık eğitime ek olarak 4 yıllık meslek eğitimi almaktadır. 7-17 yaş arasında eğitimin mecburî ve ücretsiz olduğu Türkmenistan’da okuma-yazma oranı %99’dur⁶⁵. Zorunlu eğitim süresinin 9 yıl olmasının olumsuz sonuçlarının görülmesi nedeniyle eğitim 2007’de 10, 2013 yılından itibaren 12 yıla çıkarılmıştır⁶⁶. Bu açıdan, Berdimuhammov’un cumhurbaşkanlığı devresini siyasi ve ekonomik gelişimin yanı sıra eğitim alanında da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak nitelendirmek mümkündür.

Türkmenistan eğitim sistemi, 15 Ağustos 2009’da kabul edilen Eğitim Kanunu çerçevesinde yeniden tanzim edildi. Buna göre eğitim; okul öncesi eğitim, ortaöğretim, temel meslek eğitimi, mesleki eğitim, yükseköğretim, mesleki

⁶² Taner Bilgin, *Türkmenistan Doğal Gazı’nın Dünya Siyasetindeki Yeri ve Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007, s. 61.

⁶³ Turan-Dinç, a.g.m., s. 182-190.

⁶⁴ Durmuş Tatlıhoğlu, “Türkmenistan’da Sosyal Yapı”, *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 811.

⁶⁵ Kurtuluş Savaş Kazak, “Türkmenistan Eğitim Sistemi”, *Türk Dünyasında Eğitim*, Ed. Hakan Dünder, Ankara 2016, s. 93.

⁶⁶ Refik Turan, “Sovyet Türkmenistan’ından Bağımsız Devlete Türkmenistan’da Tarih Öğretimi”, *Journal of Human Sciences*, cilt 13, sayı 3, 2016, s. 5986.

yükseköğretim ve lisanüstü eğitim olarak ayrıldı. 2013 yılına ait UNESCO verilerine göre Türkmenistan'daki okul öncesi öğrencilerinin sayısı 404.550 idi. Yine bu verilere göre temel öğretim öğrencilerinin sayısı 301.025, ortaöğretim öğrencilerinin sayısı 664.594 ve yükseköğretim öğrencilerinin sayısı ise 555.662'dir. Ayrıca çocuk yetiştirme yurtlarında kalan yetim çocuklar da diğer fertler ile aynı eğitimi alma hakkına sahiptir⁶⁷. Ülkede, Mahtumkulu Türkmenistan Devlet Üniversitesi, Türkmen Devlet Tıp Üniversitesi, Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türkmen Ziraat Üniversitesi ve Uluslararası Petrol ve Gaz Üniversitesi olmak üzere beş devlet üniversitesinin yanı sıra Türkmenistan İlimler Akademisi ve Türkmen Devlet Güzel Sanatlar Akademisi bulunmaktadır. Ayrıca, başkent Aşkabat'ta Türkmen Ulusal Konservatuvarı adlı bir konservatuvar da faaliyet göstermektedir. Bunların dışında Türkmen Devlet Ulaştırma ve İletişim Enstitüsü, Türkmen Devlet Kültür Enstitüsü, Türkmen Devlet Ekonomi ve Yönetimi Enstitüsü, Türkmenistan Dışişleri Bakanlığı Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, D. Azadi adını alan Türkmenler Ulusal Dünya Dilleri Enstitüsü, Türkmen Devlet Enerji Endüstrisi Enstitüsü, Türkmen Devlet Mimarlık ve İnşaat Enstitüsü, Türkmen Devlet Pedagoji Enstitüsü ve Türkmen Ulusal Spor ve Turizm Enstitüsü olmak üzere 9 enstitü faaliyet göstermektedir.

Sonuç

Türkmenistan, 1991 yılında kazandığı bağımsızlıkla derin bir dönüşüm sürecine girmiş ve bu süreçte hem iç yapısını yeniden şekillendirmiş hem de uluslararası alanda kendine özgü bir yer edinmiştir. Ülkede gerçekleştirilen siyasi reformlar, bağımsızlık sonrası dönemde siyasi istikrarın sağlanmasına ve devletin kurumsal yapısının güçlendirilmesine yönelik önemli adımlar olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye ile geliştirilen stratejik ortaklık ve diğer devletlerle kurulan diplomatik ilişkiler, Türkmenistan'ın uluslararası arenadaki konumunu pekiştirmiştir.

Ekonomik açıdan, doğal gaz ve elektrik gibi zengin enerji kaynakları, ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynamış, sanayileşme politikaları ve dış ticaret stratejileri, bölgesel bir enerji merkezi olma hedefine katkıda bulunmuştur. Sosyo-kültürel bağlamda ise, geleneksel değerlerin korunması ile modernleşme süreçlerinin uyum içinde yürütülmesi, Türkmenistan halkının kimliğini ve kültürel bütünlüğünü muhafaza etmesini sağlamıştır. Eğitimde

---

⁶⁷ Kazak, a.g.m., s. 93.

gerçekleştirilen reformlar ve genç nüfusun eğitimi, ülkenin geleceğini şekillendirecek en önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Tüm bu gelişmeler ışığında Türkmenistan, bağımsızlık sonrası dönemde Türk dünyasında ve uluslararası arenada kendine özgü bir yer edinmiş, sahip olduğu stratejik kaynaklar ve kültürel miras ile dikkat çeken bir aktör haline gelmiştir. Bu süreç, Türkmenistan'ın sadece kendi kalkınma yolculuğunda değil, aynı zamanda Türkistan coğrafyasının genel dinamizmine katkıda bulunan önemli bir örnek olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, Rafis, *Historical Dictionary of Turkmenistan*, The Scarecrow Press, Lanham Maryland 2005.
- ALKAN, Haluk, “Türkmenistan’da Siyasal Rejimin Geleceği: Türkmenistan’da Siyasal Rejimin Geleceği: İç ve Dış Dinamikler Açısından Bir Değerlendirme”, *OAKA*, cilt 1/2, 2006, ss. 1-26.
- ARBATOV, Nurgeldi, KARATEPE, Akif, “Türkmenistanın Jeomorfolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 33, Ocak 2016, ss. 566-588.
- AYDOĞDUYEV, Muhammet, “Türkmenistan”, *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 720-737.
- BAİTZHAUNOVA, Saule, “Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan Ekonomisi”, *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 786-794.
- BAYCAUN, Saule, “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, cilt 7, sayı 2, 2001, ss. 17-38.
- BERBER, Mesut-BİRDİŞLİ, Fikret, “Türkmenistan’da Berdimuhammedov Dönemi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2012, ss. 39-55.
- BİLGİN, Taner, *Türkmenistan Doğal Gazı’nın Dünya Siyasetindeki Yeri ve Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007.
- BİLGİN, Vejdi, “Gelenek ve Din: Türkmenistan’ın Dinî Hayatında Geleneğin Rolü”, *Marife*, yıl 5, sayı 2, 2005, ss. 101-124.

- BÖKE, Ozan, "Türkmenistan", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 2021, ss. 105-110.
- ÇINAR, Ali Abbas, "Türkmen Atı", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 835-839.
- ÇONOĞLU, Salim, "Türkmen Edebiyatı: Onsekizinci Yüzyıldan Bağımsızlık Dönemine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt 15, 2011, ss. 333-347.
- DELİCE, Tuna Beşen, "Türkmen Kültüründe At", *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Özel Sayı 4, 2015, ss. 537-546.
- DİNÇ, Ahmet-ÇAKIR, Ramazan, *Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi*, Ayrıkotu Yayınevi, İstanbul 2008.
- DJLALILI, Mohammed-Reza-KELLNER, Thierry, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*, Çev. Dr. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2009.
- EROL, Mehmet Seyfettin, "Türkmenbaşı Sonrası Türkmenistan", *OAKA*, cilt 1/2, 2006, ss. 176-182.
- EROL, Mehmet Seyfettin, "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 738-756.
- EROL, Mehmet Seyfettin, "Türkmenistan Devleti'nin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü", *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, cilt 7, sayı 2, 2001, ss. 124-142.
- EROL, Mehmet Seyfettin, "Türkmenistan Devleti'nin Dış Siyaseti ve Daimi Tarafsızlık Statüsü", *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 768-775.
- GÜLER, Nermin, "Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasal Yapısı: Türkmenbaşı Modeli", *Avrasya Dosyası Türkmenistan Özel*, Yaz cilt 7, sayı 2, 2001, ss. 97-110.
- HIRO, Dilip, *Inside Central Asia A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran*, Overlook Duckworth, New York-London 2009.
- KARA, Mehmet, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 14, Güz 2002, ss. 235-252.
- KAZAK, Kurtuluş Savaş, "Türkmenistan Eğitim Sistemi", *Türk Dünyasında Eğitim*, ed. Hakan Dünder, Ankara 2016, ss. 93-123.

- KHALİD, Adeeb, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2014.
- KURT, Halil, “Türkmenistan (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)”, *DİA*, cilt 41, 2012, ss. 599-601.
- ÖZBAY, Ekrem, *Türkistanda Parlayan Bir Yıldız: Türkmenistan*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZCAN, Kemal, “Bağımsızlığının 20. Yılında Türkmenistan ile Türkiye Arasındaki İlişkiler”, *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye*, Ed. Okan Yeşilot, Pelikan Basım, İstanbul 2012, ss. 301-334.
- ÖZCAN, Kemal, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler)*, ed. Abdolvahap Kara-Fahri Solak, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, no: 23, İstanbul 2017, ss. 187-242.
- ÖZKAN, Murat, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. M. Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 141-162.
- PRADHAN, Ramakrushna, “China’s Rise In Central Asia The New Silk Road Economic Belt”, *The Journal of International Issues*, vol. 21, no 3, 2017, ss. 50-61.
- SARAY, Mehmet, “Türkmenistan (Tarih)”, *DİA*, cilt 41, 2012, s. 601-605.
- TATLILIOĞLU, Durmuş, “Türkmenistan’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dinî Hayat”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 3, 1999, ss. 205-228.
- TATLILIOĞLU, Durmuş, “Türkmenistan’da Sosyal Yapı”, *Türkler*, cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, ss. 808-814.
- TOMBAK, Fatma, “20. Yüzyıl Sovyet Rusyası’nda Din, İslâmiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, cilt 3/2, 2011, ss. 359-370.
- TURAN, Güngör-DİNÇ, Ahmet, *Boşevik Esaretinden Enerji İmparatorluğuna Türkmen İktisat Tarihi*, Kitabevi, Ankara 2015.

TURAN, Refik, “Sovyet Türkmenistan’ından Bağımsız Devlete Türkmenistan’da Tarih Öğretimi”, *Journal of Human Sciences*, cilt 13, sayı 3, 2016, ss. 5978-5997.

TÜRK, Fahri, “Türkiye-Türkmenistan İlişkileri 1990-2010”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2010, ss. 57-64.

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Son Erişim Tarihi: 26.10.2024)

<https://askabat-be.mfa.gov.tr/Mission/About> (Son Erişim Tarihi: 23.09.2024)

<https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri.pdf> (Son Erişim Tarihi: 02.11.2024)

<https://tr.euronews.com/2022/02/12/turmenistan-lideri-berdimuhamedov-gencler-icin-gorevden-cekildi-erken-secim-12-mart-ta> (Son Erişim Tarihi: 04.11.2024)

**ORTA ÇAĞ'DA K'VELİ KALESİ (ყველის ციხე)'NİN TÜRK TARİHİ
AÇISINDAN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AYŞE AYÇİÇEK***

Öz: Kalıntıların günümüz Ardahan'ın Posof ilçesinin Kol köyünde yer alan K'veli Kalesi (Gürcüce ყველის ციხე), Orta Çağ'da Samtskhe-Shavshet (Şavşat)-Klarjet-Tao'yu birbirine bağlayan merkezi yol üzerinde yer alması bakımından stratejik öneme sahip kaleydi. Bu nedenle Gürcü topraklarına erişimde geçiş özelliğini bünyesinde barındıran Kale, dönem dönem Gürcüler, Selçuklular, Araplar ve Osmanlılar olmak üzere farklı milletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bilhassa Selçuklular Dönemi'nde Sultan Melikşah'ın Emir Ahmed komutasındaki orduyu Gürcistan üzerine sefere göndermesi ile K'veli Kalesi'nde bulunan Gürcistan Kralı II. Giorgi'nin mağlup olması (1080) ve Kral'ın önce Acara'ya sonra da Abhazya'ya gitmek zorunda kalması Gürcü tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. II. Giorgi'nin yenilmesine neden olan K'veli Kale'sinde gerçekleşen mücadeleden sonra Selçukluların Gürcistan içlerine doğru gerçekleştireceği yeni seferlerin de önü açılmış ve Gürcülerin *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა) olarak adlandırdıkları yeni bir dönem başlamıştır. Böylece Türk-Gürcü ilişkileri yeni bir döneme girmiştir.

Anahtar Kelimeler: K'veli Kalesi, Selçuklular, Gürcüler, Didi Turkoba.

**AN EVALUATION ON THE PLACE AND IMPORTANCE OF K'VELI
CASTLE (ყველის ციხე) IN THE MIDDLE AGES IN TERMS OF
TURKISH HISTORY**

Abstract: K'veli Castle (ყველის ციხე in Georgian), whose ruins are located in the village of Kol in the Posof district of present-day Ardahan, was a strategically important during the Middle Ages as it was located on the central road connecting Samtskhe-Shavshet-Klarjet-Tao. For this reason, the Castle, which has the feature of transition in accessing Georgian lands, has been dominated by different nations, including Georgians, Seljuks, Arabs and Ottomans, from time to time. Especially during the Seljuk Period, Sultan Melikşah sent the army under the command of Emir Ahmed to Georgia and the defeat of Georgian King Giorgi II, who was in K'veli Castle (1080) and the fact that the king had to go first to Adjara and then to Abkhazia was an important turning point in Georgian history. After the struggle at K'veli Castle, which led to the

---

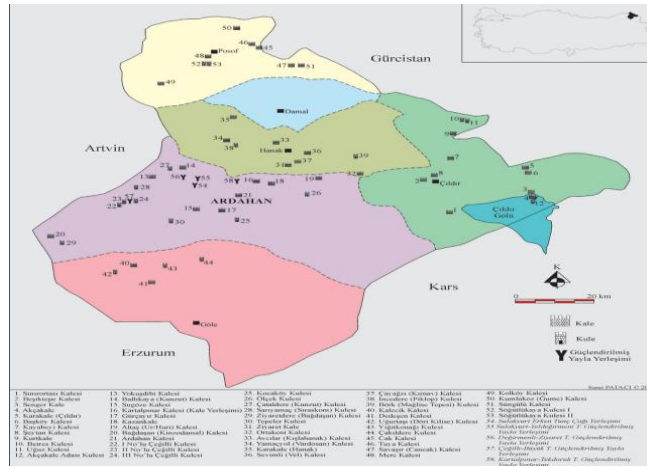
* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, Tarih Bölümü, ayseaycicek@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7308-1695.

defeat of George II, the way was opened for the Seljuks' new campaigns into the interior of Georgia, and a new era, which the Georgians called *Didi Turkoba* (დოდი თურქობა in Georgian), began. Thus, Turkish-Georgian relations entered a new era.

Key Words: K'veli Castle, Seljuks, Georgians, Didi Turkoba.

Giriş

Orta Çağ Gürcistan'ında hem askeri-stratejik hem de ülkenin ekonomik gelişimi bakımından büyük önem taşıyan ve transit karayollarının korunması-kontrolün sağlanması noktasında güçlü bir savunma sistemi mevcuttu. Bu kadar güçlü savunma tahkimatlarına sahip olması ülkenin siyasi ve ekonomik bakımından da ne kadar ileri seviyede olduğunun bir göstergesiydi. Bundan dolayıdır ki Güney Gürcistan'ın kaleleri ve yolları ön plana çıkmıştır. Bölge, Gürcistan'ın her köşesiyle ve komşu ülkelerle güvenilir bir bağlantı yolu sağlamanın yanında Gürcü devletçiliğinin ve maneviyatının güçlü bir karakolu olarak Gürcistan'ın güvenliğinin güney kapısı olarak hizmeti vermiştir. Bu hususta Güney Gürcistan'ın savunma sisteminin güçlü bağlantılarından biri de Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsi geçen K'veli Kalesi olmuştur.¹

Ardahan Kale ve Kuleleri: Sami Patacı, "Ardahan Kale ve Kuleleri", *Ardahan Kale ve Kuleleri*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Ardahan 2016, s. 33.

¹ Tsiuti Katamadze, "Otskhovis Saportipikatsi Nagebobata İstotiatvis (Kvelis Tsikhe)", *Shromebi IV*, Ed: Vano Papunidze, Sakartvelos Metsnierebata Erovnuli Akademia, Batum 2019, s. 104.

Genel olarak “q’veli” (Gürcüce ყველი) toponimi de haritalarda ve literatürde “k’velisa” (Gürcüce კველისა), “kveli” (Gürcüce ქველი), “q’veli” (Gürcüce ყველი), “q’velis tsikhe (Gürcüce ყველის ციხე), “k’uel” (Gürcüce კუელ), “q’uel” (Gürcüce ყუელ) olmak üzere sıklıkla farklı isimlerle kullanılmıştır.² Modern Türkçe toponimisinde ad, Türk dilinin kendisine özgü özelliğiyle kısmen de olsa korunmuştur ve K’veli Kalesi doğrudan tercüme edilerek Kol Kalesi olarak anılmıştır. Bu toponimin Türkçede başka bir çeşidi daha bulunmaktadır: Kuvel Kalesi, yani K’velists’ikhe. Bu durumda yan yana gelen 2 ünsüz bir sesli harfle bölünmüştür. Diğer taraftan Agara (Gürcüce აგარა) yerli halkı burayı Kaleönü (Gürcüce ციხისწინი) olarak adlandırmıştır.³

Kelimenin kökenine bakıldığı zaman sığır yetiştiriciliği ile ilgili olabileceği üzerinde durulmaktadır. Orta Çağ’da bu bölgenin en önemli tarım alanı olan bölgede öne çıkan üretim K’veli (peynir) yapımı olmuştur. Bundan dolayı bu isim bütün vadiye, yerleşim yerlerine, kale ve manastırlara yayılmıştır.⁴ 10. yüzyılın Bizans kaynağı olan Constantine Porphyrogenitus’un *De Administrando Imperio* adlı eserinde de Yunanca Τυρόκαστρον (Tyro-tyro-

² Katamadze, a.g.m., s. 105-106; Aleksandre Proneli, *Didebuli Meskheti*, Elektro-Mbechdavi Stamba Kartli, Gori 1914, s. 175, 181, 184; S. Cikia, *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari: Gamokvleva*, Kitap 3, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia, Tiflis 1958, s. 441; D. Berdzenishvili, *Narkvebevi Sakartvelos İstoriuli Geografiidan*, Metsniereba Gamomtsimloba, Tiflis 1985, s. 91.

³ Bondo Kupatadze, “Samtskhis İstoriuli Geografiidan (Kvelistsikhe)”, *Kreb: İstoria*, Tiflis 2019, s. 418. Bazı kaynaklarda Kale, *Kouel (Kol)* şeklinde de kullanılmaktadır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 108. *Kol* şeklindeki kullanımı için ayrıca bkz. *History of Lewond*, Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian, Printed in the United States of America, Pennsylvania 1982, s. 149; Moses Khorenats’i, *History of Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, London 1978, s. 135, 145. *Kuēl* şeklindeki kullanımı için ayrıca bkz. *The Universal History of Step’anos Tarōnec’i*, Introduction, Translation and Commentary Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 217. Kaleye neden Kol Kalesi adının verildiği ile ilgili efsaneler de bulunmaktadır: Antik Çağ’da burada binlerce esirin kollarını kesen vahşi bir kral varmış ve bu hikâyeden dolayı kaleye bu isim verilmiş olmasına rağmen efsanenin tarihsel gerçekliklerle bir bağlantısını bulunmamaktadır. Bkz. Valeri Silogava-Kakha Shengelia, *Tao-Klarcet*, Kapkasis Universitetis Gamotsemebi, Tiflis 2006, s. 419; Kupatadze, a.g.m., s. 404-432.

⁴ Kupatadze, a.g.m., s. 415.

peynir; καστρον-kastron-kale) tyrokastron (Gürcüce ტიროკასტრონი) ifadesinde peynir teriminin geçmesi bu duruma bir kanıt oluşturmaktadır.⁵

K'veli Kalesi, Çıldır ilçe merkezinin 19 km güneybatısında yer alan Kolköy'ün doğusundaki sarp tepe üzerinde yer almaktadır ve bu mevki aynı zamanda Kaleönü Köyü'nün de batısındadır.⁶ Daha ayrıntılı biçimde ele alınacak olursa K'veli Kalesi, kalıntıların günümüz Ardahan'ın idari merkezi Posof'a 24 km uzaklıkta, Aşıkzülali (Tarihi adı Ts'urts'k'abi/Gürcüce წურწყაბი) köyünün batısında, 80 hanelik Kolköy (Tarihsel adı K'veli/ Gürcüce ყველი) köyüne 2 km uzaklıkta, P'ots'khovis ts'k'ali (Gürcüce ფოცხოვის წყლი, Türkçe Posof Çayı) Nehri'nin sol yakasındaki tepede yer almaktadır. Orta Çağ'da Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsedilen Kale, K'ala-Boin (Gürcüce ყალა-ბოინი) bölgesinde değil, Kolköy köyü yakınlarında bulunmaktadır. Kale, doğu/batı yönündeki dikdörtgen tepenin orta kesiminde bir burun üzerine inşa edilmiştir. Planı net bir şekilde bilinmese de öneminden dolayı Kale'nin büyük boyutta olduğu tahmin edilmektedir ve mevcut kalıntılara dayanılarak yeniden inşa edilen Kale'ye kuzey, güney ve doğu tarafından olmak üzere 3 taraftan ulaşım sağlanmamaktadır. Vadiden Kale'ye erişim ise batı taraftan sağlanmaktadır. Keskin doğal kaya oluşumları Kale'nin bütün çevresinin duvarlarla güçlendirilmesi ihtiyacını ortadan kaldırmıştır.⁷

K'veli Köyü ve K'veli Kalesi'nin Batı'dan görünümü: Kupatadze, a.g.m., s. 420.

⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, s. 214-215.

⁶ Patacı, a.g.m., s. 91; *Ardahan Değerlemeleri 4*, Ed: İhsan Kurtbaşı, Nobel Akademik, Ankara 2022, s. 313.

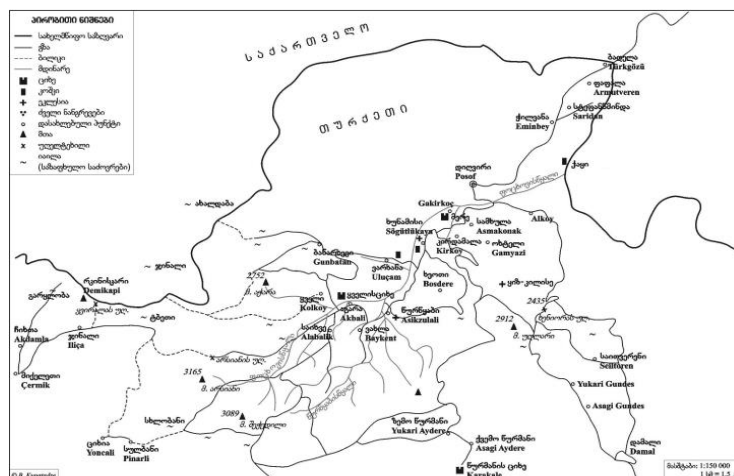
⁷ Kupatadze, a.g.m., s. 404; Katamadze, a.g.m., s. 104.

K'veli Köyü ve K'veli Kalesi'nin Güneybatı'dan görünümü: Kupatadze, a.g.m., s. 420.

Kale, Orta Çağ'da Güney Gürcistan'ın sur sisteminin bir parçasıydı ve stratejik bakımından önemli bir konumdaydı. 9-11. yüzyıllarda K'veli (Gürcüce ყუელი) soylularının ikametgâhı olarak P'ots'kh'ov/Posof (Gürcüce ფოცხოვი)'un siyasi merkezi görevinde yerini korumuştur. Yani Kale, Orta Çağ'da Arsian ve Erusheti sırtlarıyla (Gürcüce არსიანისა და ერუშეთის ქედები) sınırlanan Saeristavo (Gürcüce საერისთავო) bölgesinin merkezi konumundaydı. Ayrıca Ts'urts'k'abi (Gürcüce წურწყაბი/Aşıkzülali), Vakhla (Gürcüce ვახლა), Saikhve (Gürcüce საიხვე), Agara (Gürcüce აგარა), K'veli (Gürcüce ყველი) yerleşim yerlerinin bulunduğu K'veli Vadisi (Gürcüce ყველის ხეობა)'nden geçen ana yolu kontrol ediyordu. Kale, Samtskhe (ფოცხოვის ხეობა/Potskhovis Kheoba)-Şavşat-Klarjet-Tao'yu birbirine bağlayan yolun merkezi üzerinde yer almaktaydı ve Kartli'den Şavşat'a giden en kısa geçiş buradaydı.⁸

⁸ Kupatadze, a.g.m., s. 404, 409-410, 412; Katamadze, a.g.m., s. 104-105. Dağlarla çevrili olan vadinin merkezi olan Kale, antik zamanlarda Kartli Krallığı'nın idari bölünmesi sırasında Samtskhe ve Acara'nın tek bir idari biriminden-Odzrakh'i Saeristavo (Gürcüce ოძრახის საერისთავო)'dan biriydi ve aralarındaki bağlantı yolları ise P'ots'khovis ts'k'ali (Gürcüce ფოცხოვის წყლი, Türkçe Posof Çayı) ve Kvabliani (Gürcüce კვაბლიანი) vadilerinden geçiyordu. Bkz. Kupatadze, a.g.m., s. 410-411.

P'ots'kh'ov/Posof (Gürcüce ფოცხოვ) eyaleti haritası: Kupatadze, a.g.m., s. 413.

Günümüzde kalenin sur yapısı oldukça hasarlı durumdadır. Kalenin planı kayalık tepenin konfigürasyonuna göre belirlenmektedir. Kalenin iç uzunluğu 58 metre olup genişliği ise farklı bölümlere göre değişkenlik göstermektedir.⁹ Normal şartlarda Kale topraklarındaki garnizon alanı 100 metrekare olarak tanımlanıyor. Fakat Kale'nin mevcut korunmuş kalıntılarından ölçü alındığında ise bu alan 700 metrekareye çıkmaktadır. Bu da barış zamanlarında burada 30 kişilik bir garnizonun varlığını akıllara getirmektedir. Savaş zamanlarında kalıcı garnizonların sayısı ise ortalama 2,5-3 kat artmaktadır. *Mikel Gobron Şchitliğ'*inde (Gürcüce მიქელ გობრონის მარტვილობა) 133 savaşçının, Abul-Kasım'ın sayısız ordusunun kuşattığı kalenin 27 gün boyunca koruduğu görülür.¹⁰ Fahrettin Kırzioğlu da arşiv malzemelerine dayanarak kale ile ilgili birtakım istatistiksel veriler aktarmaktadır. Buna göre Ferhad Paşa (1582-1584 ve 1586-1590 İran Savaşı sırasında Gürcistan seferinin ardından Şavşat-Satle (Gürcüce შავშეთი-სათლე) Kalesi ve Shatberdi (Gürcüce შატბერდი) Kale'sine her birine 50'şer asker; Machakhli Sancağı (Gürcüce მაჭახლის სანჯაგი)-Kvartskhana Kale'sine 30 asker; Livana-Artvin (Gürcüce ლივანა-ართვინი) Kale'sine 40 asker yerleşirdi.¹¹

⁹ Katamadze, a.g.m., s. 104.

¹⁰ Kupatadze, a.g.m., s. 405.

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 2, Baskı, Ankara 1993, s. 354; Kupatadze, a.g.m., s. 405.

Zemo Kartli'nin en güçlü kalelerinden biri olan K'veli Kalesi'nin¹² Batı ve kuzeybatı kesimi diğer kesimlerine göre nispeten daha iyi korunmuş haldedir. Kaleye girişler batı tarafından sağlandığı için burayı inşa edenler bu durumu dikkate almış ve bu tarafı oldukça özenli bir şekilde inşa etmiştir. Kayalık tepe üzerine inşa edilen Kale ayrıca doğuya doğru 31 metre uzaklıkla bulunan dörtgen bir kule tarafından korunmakta ve kontrol edilmektedir. Kale'nin zayıf olan noktasını doğrudan kapatacak şekilde inşa edilen ve kuzey ile doğu duvarının birleştiği yerde yerleştirilen kulenin büyük bir kısmı hala nispeten iyi korunmaktadır. Kale'nin batı ve güney dış duvarları 4 metre yüksekliğe kadar korunmaktadır. İç mekân ise neredeyse temel seviyesine kadar zarar görmüş durumdadır. Günümüzde onun da sadece küçük bir kısmı ayakta kalmıştır. Nispeten daha iyi korunmuş olan Batı ve Güney duvarlarının maksimum yüksekliği 2,5 metre ve 5 metredir. Geriye kalan kale duvarları kırık olduğundan tam ölçüyü almak mümkün olmamıştır. Kalenin iç kısmında ise çeşitli amaçlara yönelik yapı kalıntıları mevcuttur. Kalıntılardan kalenin yapımında orta büyüklükte, iyi yontulmuş ve cilalı taşlarından kullanıldığı görülmektedir. İyi işlenmiş mezar taşlarına da rastlamak mümkündür. Elde edilen ilk verilere göre Kale, 9-10. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir.¹³

Bir iç ve bir dış kaleden oluşan K'veli Kalesi günümüzde oldukça tahrip olmuş haldedir.¹⁴ Kalede incelemelerde bulunan H. Gündoğdu da buradaki bir iç ve bir dış kaleye dair kalıntılardan ve söz konusu kalıntıların günümüze kadar iyi derecede korunamamış olduğundan söz etmektedir.¹⁵ Bu sebeple de yapının mimari planı tam olarak anlaşılammamaktadır. Ardahan'daki diğer Orta Çağ yapılarına benzer şekilde, inşasında az işçilikli taşlar ve Horasan harcı kullanılmıştır. Ancak kaleye daha belirgin bir tarih verilebilmesi için bu arkeolojik alanda bir kazı yapılması gerekmektedir.¹⁶ Bu bağlamda Güney Gürcistan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamındaki rolü ve önemi oldukça büyük olan Kale'nin Posof sur sistemi içerisindeki stratejik konumu, içinden geçen önemli yollar ve kalenin hasar gören kalıntılarının arkeolojik incelenmesi Gürcistan tarihinde bilinmeyen pek çok konuyu daha ortaya çıkaracak-

¹² Tsisana Antadze, *Konstantine Gamsakhurdias Roman 'Didostatis Marcvenis' İnglisuri da Rusuli Targmanebi*, Sakartvelos Sapatriarkos Tsmida Andris Pirveltsodebulis Sakhelobis Kartuli Universiteti, Tiflis 2014, s. 203

¹³ Katamadze, a.g.m., s. 104-105.

¹⁴ Katamadze, a.g.m., s. 109.

¹⁵ H. Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara 2000, s. 110-111; *Ardahan Değerlemeleri 4*, s. 313

¹⁶ Pataci, a.g.m., s. 91.

tır.¹⁷ Şu an da 1899 yılında S. Canashia Ulusal Müzesi'ne getirilen K'veli Kalesi havzasından alınan (Artaan'ın 36 km kuzeyinde) bir dikili taş haç mevcuttur. K'veli Kale'si civarında manastırın olması (Gürcüce *ოანეწმინდის მონასტერი*), bir haç'ın (Gürcüce *სტელა-ჯვარი*) dikilmesi ve kilise'nin var olması (Gürcüce *ოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია*) bölgenin yalnızca askeri-stratejik önemini değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın, dini ve kültürel yaşamın desteklenmesini de doğrulamaktadır.¹⁸

Gürcü kaynakları incelendiğinde 10. yüzyılda bahsi geçen bölgede dramatik olayların yaşandığını görülür. Bahsi geçen bu kaynaklara göre Kale'den ilk kez 914 yılında Azerbaycan Emiri Yusuf İbn Abi'l-Saj Abul-Kasım'ın Ermenistan'ı ve sonrasında Kartli'yi işgali sırasında bahsedilmektedir.¹⁹ Kendisi, büyük bir ordu ile seferlere gitmek için görevlendirilmişti. Önce Ermenistan'a girmiş sonra da Gürcistan'a yönelmiştir.²⁰ Araplar bazen Ardahan (Gürcüce *არტაანი*) sınırından geçiyordu ve Kale'nin yakınlarındaki tarlalara çalışmaya gelen köylüleri Kale'yi savunanları korkutmak için öldürüyordu. Kale kuşatması 28 gün sürmüştü ve Araplar nihayetinde Kale savunmasındakilerin direnişini kırarak kale duvarını yıkmıştır. Yapılan savaşta kale muhafızı soylu Mikel Gobron ve (Gürcüce *მიქელ-გობრონი*) 133 yoldaşı esir olarak alınmış ve akabinde esirler acımasız bir şekilde öldürülmüştür. Gobron'a İslam'ı kabul etmesi karşılığında özgür bırakılacağı söz verilmiş fakat Gobron'un birkaç kez bu teklifi reddetmesi üzerine 17 Kasım 914'te de başı kesilerek öldürülmüştür. Burada öldürülenler Abul-Kasım'ın emri ile açılan çukurlara gömülmüştür.²¹ Yine başka bir Gürcü kaynağında Arapların fethi hakkında

¹⁷ Katamadze, a.g.m., s. 109.

¹⁸ Katamadze, a.g.m., s. 105, 107; *Kartuli Tsartserebis Korpuli, Lapidaruli Tsartserebi*, Kitap 1, Düzenleyen ve Yayına hazırlayan N. Shoshiashvili, Metsniereba, Tiflis 1980, s. 134.

¹⁹ Kupatadze, a.g.m., s. 404; Silogava-Shengelia, *Tao-Klarjeti*, s. 280; *T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, Red: Mzia Surguladze, Ltd Polygraph, Tiflis 2018, s. 19. Arapların Ermenistan üzerine yapmış oldukları seferler hususunda ayrıca bkz. *History of Lewond*, s. 144 vd.

²⁰ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev: Marie F. Brosset, Çev: Hrand D. Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 236-237.

²¹ Kupatadze, a.g.m., s. 419. Kuşatmanın 28 gün sürmesi, kahramanca direnen kale muhafızlarına rağmen Kale'nin ele geçirilmesi ve Gobron'un öldürülmesi konusunda ayrıca bkz. *T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, s. 132. Kale'nin Araplara karşı savunuların kahramanlığı Stephane Mtbevari (Gürcüce *სტეფანე მტბევალი*) tarafından anlatılmıştır. Bkz. Stephane Mtbevari, "Tsameba Tsminda Motsame Gobronisa, Romelits Gaikvanes Kvelis Tsikhidan", *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi 3 Tomad*, Redaktör Levon Abashidze, cilt 3, BTC, Tiflis 2008, s. 280.

detaylı bilgiler mevcuttur. Buna göre Araplar, Kartli (Gürcüce ქართლი) ve Cavakheti (Gürcüce ჯავახეთი)'yi ele geçirdikten sonra Samtskhe (Gürcüce სამცხე)'yi işgal ederek Tmogvi Kalesi (Gürcüce თმოგვის ციხე)'ne saldırmış ancak ele geçirememiştir. Akabinde K'veli Kalesi kuşatılmış ve Gobron (Gürcüce გობრონი) ele geçirilmiştir.²²

1060-1070'li yıllar Gürcistan'daki Türklerin sayısının arttığı bir dönem olmuştur.²³ Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan, akınlarında daima yaptığı gibi ansızın gelerek K'angari (Gürcüce კანგარი) bölgesine ve Trialeti (Gürcüce თრიალეთი)'ye girmiş, tahribat yapmış ve atlıları bir gün içerisinde K'uelis K'ur (Gürcüce ყუელის ყური)'a kadar yayılmıştır. Selçukluların Savşat (Gürcüce შავშეთი), K'larcet (Gürcüce კლარჯეთი) ve Tao (Gürcüce

²² Katamadze, a.g.m., s. 107. Aziz Gobron'un şehitliği konusunda ayrıca bkz. "Tsameba Shminda Gobronisa", *Kartuli Hagiografiuli Dzeglebi*, Trans. Eter Shengelia, cilt 3, Tiflis 2008, s. 249-283; Vakhushti Batonishvili, *Ahgtsera Sameposa Sakartvelosa, Kartlis Tskhovreba IV*, Teksti Dadgenili Qvela Dzirıtadi Khelnatseris Mikhedvit S. Qaukhchishvili, Tiflis 1973, s. 133.

²³ 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hem Gürcüler hem de Selçuklar için değişimlerin yaşanmaya başladığı dönem olmuştur. Kötü giden Gürcü iç ve dış siyasette II. Giorgi'nin kral olmasından sonra başlayan soylu isyanları da bu durum daha da zor hal almıştır. İçinde bulunulan durumdan dolayı Selçuklular ve Bizans ile de ilişkilerin seyri değişmiştir. Gürcistan sınırında Bizans yerine artık Selçukluların yer almaya başlaması ile başlayan siyasi değişiklik hemen fark edilir duruma gelmiştir. Özellikle gücünün zirvesine ulaşan Selçukluların Gürcistan'daki nüfuzunu sürdürmek istemesi Gürcüler için oldukça yıkıcı olmuştur. Bkz. *Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, cilt 2, Palitra L Yayınları, Tiflis 2012, s. 353; İvane Javakhishvili, *Kartveli Eris İstoria*, cilt 2, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 311; Sh. Meskhia-D. Gvritishvili vd., *Tbilisis İstoria*, Savavsho da Asalgazrdobis Literaturis Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1958, s. 41; Nodar Asatiani-Otar Janelidze, *History of Georgia*, House Petite Pub., Tiflis 2009, s. 79; Valeri Silogava-Kakha Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzvelisi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, Kapkasis Universitetis Gamotsmebi, Tiflis 2008, s. 100; *Sakartvelos Mepeebi*, Ed: Mariam Lortkipanidze-Roin Metreveli, Nekeri Gamomtsemloba, Tiflis 2007, s. 120; Aristo Kutateladze, *Konspekti Sakartvelos İstoriidan*, Kitap 1, Sakartvelos Kooperatiuli Stamba, Tiflis 1900, s. 67; Nodar Asatiani, *Sakartvelos İstoria: Udzvelisi Droidan XIX Saukunemde*, Sakartvelos Matsne Gamomtsimloba, Tiflis 2005, s. 157; Jaba Samushia, *Bagrationta Samepo Ojakhı (XI-XII ss.)*, Artanuji Gamomtsimloba, Tiflis 2003, s. 47; İvane Javakhishvili, *Tkhzulebani Tormet Tomad*, cilt 2, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiiis Tbilisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Tiflis 1983, s. 294-295. 11. yüzyılda Gürcistan üzerine gerçekleştirilen seferler hususunda ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi'l-Târîh Tercümesi)*, cilt 10, Çev: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 48 vd.; Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâşır ibn 'Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 24 vd.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I*, Haz: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 59 vd.; İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 59-60.

ღათ) içinden geçerek Panaskert'e geldiği ve akabinde II. Giorgi ile 1080 yılında geçen mücadeleyi görüyoruz. Emir Ahmed, Kars (Gürcüce ჯარო/ყარსი)'ı ele geçirdikten sonra Samtskhe (Gürcüce სამცხე)'ye gelmiş ve Kral II. Giorgi'yi yenilgiye uğratmıştır.²⁴ 1080 yılında K'veli Kalesi yakınlarında aniden Türklerin saldırısına uğrayan Kral II. Giorgi geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gürcülere göre çok sayıda olan Türklerden sadece özel yollarla kurtulmak mümkündü. İşte böyle bir dönemde Gürcistan kralı çok güvenilir olduğu zannedilen Acara Vadisi'nden Batum'a, oradan da Abhazya'ya geçmişti. Yani böylece K'veli Kalesi'nden Acara (Gürcüce აჭარა)'ya ve Acara'dan da Abhazya (Gürcüce აფხაზეთი)'ya geçişin mümkün olduğunu görmekteyiz.²⁵ Gürcü tarihçilerin de belirttiğine göre Kale'den Acara'ya giden iki yol bulunmaktaydı: Mereti Vadisi'nden (Gürcüce მერეთის ხევი) K'veli

---

²⁴ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 287; Katamadze, a.g.m., s. 108. Selçuklu Sultanı Melikşah, Gürcistan üzerine Emir Ahmed komutasında bir ordu göndermiş ve Emir Ahmed Erzurum ve Oltu'yu ele geçirmiştir. Akabinde de K'veli Kalesi'nde bulunan Gürcü kralını yenilgiye uğratmıştır. Bu sefer ile Gürcistan kralına ağır bir darbe vurulmuş oldu. Bkz. Nodar Shengelia, *Selchukebi da Sakartvelo XI Saukuneshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1968, s. 309; *Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukunis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, Palitra L. Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 357; *Sakartvelos İstoriis Narkvebi*, cilt 3, Sabchota Kartuli Gamomtsemloba, Tiflis 1979, s. 203; Samushia, a.g.e., s. 49; İ. Antelava-M. Gaprindashvili vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Dghemde*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1996, s. 87; Levan Sanikidze, *Sakartvelos İstoria*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1994, s. 26; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 85-86; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 94; *Sakartvelos Meppebi*, s. 121; *Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, s. 357; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 77-78; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 94; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 111; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 62. Kafesoğlu, a.g.e., s. 108; Zurab Papaskiri, *Shua Saukunesbis Sakartvelos Saertashoriso Arenaze: Sakartvelos Sakhelmtsipos Sagaret-Politikuri Mdgomarteoba XI s. 60-80-ian Tsebshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1991, s. 58.

²⁵ Vazha Partenadze, *Acharistsqlis Kheoba (İstoriul-Arkeologiuri Gamokveva Kedis Munitsipalitetis Mikhedvit*, Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti, Batum 2020, s. 155-156. Kralın yenilmesi ve Acara'dan Abhazya'ya gitmesi konusunda ayrıca bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Gamomtsemloba, Tiflis 2008, s. 302; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: S. Kaukhchishvili, cilt 1, Sakhelgani Gamomtsemloba, Tiflis 1955, s. 319; İvane Javakhishvili, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukunesbi)*, Sakartvelos SSR Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1949, s. 21; Yinanç, a.g.e., s. 112; Kafesoğlu, a.g.e., s. 108.

Kalesine ve Skhalta Vadisi'ndeki (Gürcüce სხალთას ხევი) Urema Geçidinden (Gürcüce ურემას გადასასვლი) geçmek.²⁶

Selçuklu Devleti'nin kurulması Gürcistan ve Transkafkasya için bir takım olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Gürcistan'ın farklı bölgelerine fetihler yapan Selçuklu birlikleri Gürcistan içlerine doğru hız kesmeden ilerliyordu.²⁷ Kral Giorgi'nin, ülkesini ve sınırlarını korumak için bir dizi önemler olsa da bunda uzun süreli başarıyı elde edememişti. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın olağanüstü ordusu K'veli Kalesi'nde bulunan Kral II. Giorgi'yi yenilgiye uğratması ve akabinde Selçukluların kısa sürede büyük başarılar elde etmesi Gürcü tarihinde yeni bir dönemin de başlamasına neden olmuştu. Gürcistan'ın neredeyse her yerine fetihler düzenleyen Selçuklular her baharda Gürcistan'a geliyor ve kısa kadar burada kalıyordu. Gürcistan topraklarında Türklerin yerleşimleri böylece her geçen yıl artıyordu. Bu koşullar altında tarım ile uğraşan halk üretim yapamaz hale gelmişti.²⁸ Kış şartlarının zor olması insan-

²⁶ Kupatadze, a.g.m., s. 412. Katamadze, a.g.m., s. 106; N. Berdzenishvili, *Gzebi Rustavelis Epokis Sakartveloshi*, Metsniereba, Tiflis 1966, s. 90.

²⁷ Emir Ahmed dışında iki büyük Selçuklu beyi İsa (Gürcüce იასო/Türkçe İsa Böri) ve Buzghobi (Gürcüce ბუჯღობო/Türkçe Ebu Yakub) Gürcistan içlerine doğru Selçuklu fetihlerine devam etmiştir. Gürcistan'ın neredeyse her yerine seferler düzenlemiş; Şavşat, Acara, Samtskhe, Kartli, Argveti, Samokalako ve Chkondidi gibi önemli yerleri ele geçirmiştir. Gürcistan tarihçileri tarafından oldukça trajik bir biçimde anlatılan bu fetihlere Gürcüler herhangi bir mukavemette bulunamamıştır. Bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", Ed: S. Kaukhchishvili, s. 319; Shengelia, a.g.e., s. 309; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; Yinanç, a.g.e., s. 112; Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyillarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 62; Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 86; *Sakartvelos İstoriis Kronologia*, Ed: Svimon Gamsakhurdia, Tiflis Sulkhan-Saba Orbelian Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tiflis 1996, s. 10; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 87; Sanikidze, a.g.e., s. 27; *Sakartvelos İstoria: IV Saukumidan XIII Saukumemde*, s. 357; Shengelia, a.g.e., s. 310; Samushia, a.g.e., s. 49; Kafesoğlu, a.g.e., s. 108; Papaskiri, a.g.e., s. 58; Tariel Putkaradze, *Kartvelebi*, 1. Kitap, Kutaisi Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Kutaisi 2005, s. 192; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", Ed: S. Kaukhchishvili, s. 319; Donald Rayfield, *Edge of Empires: A History of Georgia*, Reaktion Books, London 2012, s. 83; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; *Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, Ed: Elguca Medzmariashvili, Tiflis 2017, s. 135; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 94; Yinanç, a.g.e., s. 112; Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 56.

²⁸ Giorgi Cmukhadze, *Migratsiuli Protsebebi Sakartvelos Teritoriaze Udzevelesi Droidan Dghemde*, Samagistro Nashromi, İvane Cavakhishvilis Sakhelobis Tbilisis Sakhelmtsipo Universiteti, Tiflis 2019, s. 14. *Didi Turkoba* dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", s. 302; *Kartlis Tskhovreba*, Simon Kaukhchishvili (düzenleyen), s. 201; Shengelia, a.g.e., s. 310; *Sakartvelos İstoriis Narkvebebi*, cilt 3, s. 203-204; Mose Janashvili, *Sakartvelos Deda-kalaki Tpilisi*, Stamba Ghambashidze, Kutaisi 1889, s. 24; S. Baratashvili, *Sakartvelos İstoria*, Kitap 3, İ. Stamba Kheladze, Kutaisi 1913, s. 139; Davit Muskhelishvili-

ları aç ve evsiz kalma duygusuna yöneltiyordu. Bunun üzerine bir de fethedilen yerlere Türklerin yerleşmesi hem tarım arazilerinin el değiştirmesine hem de topraklarını kaybeden Gürcülerin kaçıp dağlara sığınmasına yol açmıştır. Türklerin kısım bu toprakları terk etmesine rağmen Gürcülerin hissettikleri korku onların yurtlarına tekrar dönmesine engel oluyordu. İhtiyaçlarını karşılamakta zorlanan Gürcüler hastalıklarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.²⁹ Böylece ülke yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Aralıksız olarak devam eden bahsi geçen Selçuklu seferlerinden dolayı Gürcü kaynaklarında *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა)³⁰ şeklinde adlandırılan dönem, Gürcistan için oldukça zor olmuştur. Anadolu'da ve Kafkasya'da önemli pek çok noktayı ele geçiren Selçuklulara *Didi Turkoba* döneminde karşı koymak hem Bizans hem de Gürcüler için oldukça güçlü.

9-10. yüzyıllarda Saeristavo (Gürcüce საერისთავო)'nun merkezi ve Samstkhe'nin en önemli kalesi olan K'veli Kalesi, 918 yılından itibaren Ashot Kukh (Gürcüce აშოტ კუხი) eline geçmiştir. Ashot Kukh'un varisi olmadığı için 941'de Gurgen'in ölümünden sonra Kale, Gurgen'in kuzenlerine kalmıştır. 1008 yılında da Bagration Hanedanından III. Bagrat'ın mülkiyetine katıl-

---

Mikheil Samsonadze vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan 2009 Tslamde*, Gumbati Gamomtsemloba, Tiflis 2012, s. 190; Sanikidze, a.g.e., s. 27; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 101; Gvritshvili, *Tpilis 1500 Tslisaa: Saübileo Krebuli*, s. 59; Samushia, a.g.e., s. 50; Nika Dadiani, *Kartvelt Tskhovreba*, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Gamomtsemloba, Tiflis 1962, s. 90; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 87; *Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukumis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, s. 357; *Rewriting Caucasian History*, s. 310; Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Pub., Toronto 2007, s. 17, 500, 571; W.E.D. Allen, *A History Of The Georgian People From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, London 1971, s. 94; Mariam Lordkipanidze, *Essays on Georgian History*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1994, s. 101.

²⁹ Shengelia, a.g.e., s. 311-312; "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", s. 303; Javakhishvili, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukumeebi)*, s. 21; D. Karichashvili, *Sakartvelos Mokle İstoria*, 1. Kısım, Mtsapo-Mbechdavi Dzmobisa Gamomtsemloba, Moskova 1907, s. 63; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 100; Antelava-Gaprindashvili vd., a.g.e., s. 88; Javakhishvili, a.g.e., s. 295; Baratashvili, a.g.e., s. 140; Silogava-Shengelia, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, s. 100; Baratashvili, a.g.e., s. 140; Kutateladze, a.g.e., s. 69.

³⁰ Shengelia, a.g.e., s. 303; Roin Kavrelişvili, "Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (15), 2012, s. 21-22; Ömer Subaşı, *Gürcistan Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 26; *Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, s. 135; Erdoğan Şenol, *Gürcü Ansiklopedik Sözlüğü*, Emsal Matbaa, Ankara 2021, s. 136.

mıştır.³¹ Akabinde Kale'nin Samtskhe ve K'veli Kalesi'nin Baghvashi (Gürcüce ბაღვაში) ailesinin elinde olduğu görülür. Fakat kraliyet hükümetine karşı isyan eden feodal bey Liparit Baghvashi (Gürcüce ლიპარიტ ბაღვაში) ve oğlu Ivane Meskhi (Gürcüce ივანე მესხი) aralarında Sula Kalmakheli (Gürcüce სულა კალმახელი)'nin de yer aldığı soylular tarafından yakalanıp IV. Bagrat'a getirilmiştir. Ve Liparit'ten alınan Art'anuji (Gürcüce არტანუჯი), K'veli (Gürcüce ყველი), Up'lists'ikhe (Gürcüce უფლისციხე) ve Birtvisi (Gürcüce ბირთვისი) gibi yerler Sula Kalmakheli'ye verilmiştir.³² 1059 yılından sonra Gürcistan Kralı IV. Bagrat tarafından IV. Liparit'in elinden alınan Kale'ye 1068 yılında ise Fadlon'a gönderilenler arasında adı geçen sadık Murvan Cakeli'nin Eristavi olarak atandığı görülür. Fakat 1080 yılında Selçuklulardan Emir Ahmed tarafından Kale'de bulunan II. Giorgi'nin mağlup edilmesi³³ ile Türk-Gürcü ilişkilerinin seyri değişmiştir. Görüldüğü üzere 11. yüzyılda bölge yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etmiş olan Kale, Samtskhe'nin 1570'lerde Osmanlılar tarafından nihai olarak ele geçirilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçmiştir.³⁴

18. yüzyılda Kale'nin yenilenmediği ve işlevsel olarak restore edilmediği görülür. Bu durum iki faktörle açıklanabilir: 1. Gürcü feodalizmi koşullarında kalenin askeri-stratejik önemi çok büyüktü fakat Osmanlı yönetimi altındayken restorasyon ihtiyacı hissedilmedi. 2. Posof vadisinin idari merkezi Akhaltsikhe-Ardahan (Gürcüce ახალციხე-არტაანი) yolu üzerinde yer alan Dghvari (Gürcüce დღვარი) ve Mere (Gürcüce მერე) Kalelerine taşınmıştır. Yani ana yolların rotalarının başka merkezlere doğru kayması ile eski önemini yitirmiştir. Osmanlı kaynaklarında adı geçen Posof Kalesi de bundan hemen sonra olmalıdır. Konumu da daha avantajlı ve kalenin alanı daha büyüktür. Samtskhe-Saatabago'nun Osmanlılar tarafından fethinden sonra Kale, Akhaltsikhe'nin bir parçası haline gelmiştir. Gürcistan kaynaklarında hem K'veli köyünden (Gürcüce სოფელი ყველი) hem de yakınlardaki K'veli Manastırından (Gürcüce ყველის მონასტერი) bahsedilmektedir. Bahsi geçen köyde Sultanasdze, Giorgisdze, Baındurisdze, Enukasdze, İosebisdze, Nikolasdze, Vardzelasdze, Vardisdze, Khocabegisdze, Mazanisdze soyadlarında 32 aile yaşamaktaydı. K'veli Manastırında ise Zakarasdze, Ghibrasdze, Makhareblisdze ve Eliasdze olmak üzere 4 tane bulunmaktaydı. Köyün kendi kilisesi de

³¹ Kupatadze, a.g.m., s. 421-425.

³² Katamadze, a.g.m., s. 108.

³³ Kupatadze, a.g.m., s. 421-425.

³⁴ Kupatadze, a.g.m., s. 426; Katamadze, a.g.m., s. 108.

vardı ve rahibi Eliasdze'ydi. 1834 tarihli arşiv belgelerinde ise köyde hane sayısı 20'ye düşmüştü. Kale, uzun süre işlevini kaybetmiş olsa da bir süre daha idari merkez işlevini sürdürmüştür. Fakat Posof vadisinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Kale eski gücünü daha da kaybetmiştir. Artık 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Orta Çağ'da oldukça meşhur olan Kale, tamamen yıkılmış ve harabe haline gelmiş vaziyette karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Sonuç

Kaynaklarda farklı isimlerle anılan K'veli Kalesi, kökeni itibari ile farklı görüşlerin olduğu görülür. Orta Çağ'da Gürcü yazılı kaynaklarında sıklıkla bahsi geçen Kale, Güney Gürcistan'ın sur sisteminin önemli bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır. Kale, bölgenin sadece stratejik-askeri değil aynı zamanda ekonomik, dini ve kültürel yaşam bakımından da oldukça önemli bir kısmını işgal etmiştir. Ne yazık ki günümüzde sur yapısı oldukça hasarlı durumdadır.

Kaynakların incelenmesi sonucu Kale'nin 10. yüzyılda dramatik olaylara şahit olduğu görülür. 914 yılında Azerbaycan Emiri Yusuf İbn Abi'l-Saj Abul-Kasım'ın Gürcistan seferi neticesinde Kale'de büyük bir mücadele yaşanmıştır. Bu Arap fetihleri ile Kale duvarları yıkılmış, Mikel Gobron ve yoldaşları şehit edilmiştir. Akabinde Gürcistan topraklarına Selçuklular tarafından düzenlenen fetihler Gürcüler için olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Selçukluların Gürcülere karşı kazanmış olduğu 1080 yılındaki galibiyetten sonra Türk komutanı Emir Ahmed'in bol miktarda ganimetle ülkesine geri dönmesi, iki büyük Selçuklu emiri İsa (Gürcüce ისა/Türkçe İsa Böri) ve Buzhghobi (Gürcüce ბუჯღობი/Türkçe Ebu Yakub)'nin de Gürcistan üzerine seferlere çıkmasına da yol açmış ve akabinde bu iki emir Gürcistan'ın neredeyse her yerine sefer düzenlemiştir. Gürcistan için oldukça yıkıcı olan bahsi geçen bu seferler özellikle K'veli Kalesi ve civar şehirlerin ele geçirilmesinden sonra hız kesmeden devam etmiştir. K'veli Kalesi'nde alınan yenilgi Gürcüler için kırılma noktası olmuş ve fetihlerine devam eden Selçuklular, Gürcülere karşı peş peşe zaferler elde etmiştir. Neticede Gürcülerin *Didi Turkoba* (Gürcüce დიდი თურქობა) olarak adlandırdıkları Gürcistan tarihinin en zor dönemi böylece başlamıştır. K'veli Kalesi'nin kaybedilmesi ve II. Giorgi'nin bölgeden uzaklaşmasının akabinde gerçekleşen Selçuklu fetihlerinin Gürcüler üzerindeki etkisi oldukça fazla olmuştur. Siyasi, sosyal, ekonomik ve etnik anlamda

³⁵ Kupatadze, a.g.m., s. 428.

olumsuz etkilerini uzun dönem yaşayan Gürcüler, bu süreci kendi kaynaklarının neredeyse tamamında zor bir dönem olarak ele almıştır.

11. yüzyılda ise Kale'nin Baghvashi ailesinin olduğu ve bölge yaşamında hâlâ önemli olduğu görülür. 16. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı yönetimine geçmiştir. Ancak Kale, 18. yüzyılda restore edilmemiş olup zamanla işlevini kaybetmiştir. 20. yüzyılın başında ise Kale'nin tamamen yıkıldığı ve harabe halde olduğu görülür.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I*, Haz: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- ALLEN, W.E.D., *A History Of The Georgian People From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, London 1971.
- ANTADZE, Tsisana, *Konstantine Gamsakhurdias Roman 'Didostatis Marcvenis' İnglisuri da Rusuli Targmanebi*, Sakartvelos Sapatriarkos Tsmida Andris Pirveltsodebulis Sakhelobis Kartuli Universiteti, Tiflis 2014.
- ANTELAVA, İ.-GAPRİNDASHVİLİ, M. vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Dghemde*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1996.
- Ardahan Değerlemeleri 4*, Ed: İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik, Ankara 2022.
- ASATİANİ, Nodar, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan XIX Saukunemde*, Sakartvelos Matsne Gamomtsimloba, Tiflis 2005.
- ASATİANİ, Nodar-JANELİDZE, Otar, *History of Georgia*, House Petite Pub., Tiflis 2009.
- BARATASHVİLİ, S., *Sakartvelos İstoria*, Kitap 3, İ. Stamba Kheladze, Kutaisi 1913.
- BATONİSHVİLİ, Vakhushti, *Ahgtsera Sameposa Sakartvelosa, Kartlis Tskhovreba IV*, Teksti Dadgenili Qvela Dziritadi Khelnatseris Mikhedvit S. Qaukhchishvili, Tiflis 1973.
- BERDZENİSHVİLİ, D., *Narkvebevi Sakartvelos İstoriuli Geograpiidan*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1985.
- BERDZENİSHVİLİ, N., *Gzebi Rustavelis Epokis Sakartveloshi*, Metsniereba, Tiflis 1966.

- CİKİA, S., *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari: Gamokvleva*, Kitap 3, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademia, Tiflis 1958.
- CMUKHADZE, Giorgi, *Migratsiuli Protsesebi Sakartvelos Teritoriaze Udzevelesi Droidan Dghemde*, Samagistro Nashromi, İvane Cavakhishvilis Sakhelobis Tbilisis Sakhelmtsipo Universiteti, Tiflis 2019.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967.
- DADIANI, Nika, *Kartvelt Tskhovreba*, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Gamomtsemloba, Tiflis 1962.
- GÜNDOĞDU, H., *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, T.C. Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No: 4, Ankara 2000.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev: Marie F. Brosset, Çev: Hrand D. Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- History of Lewond*, Translation, Introduction and Commentary by Zaven Arzoumanian, Printed in the United States of America, Pennsylvania 1982.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi)*, cilt 10, Çev: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- JANASHVİLİ, Mose, *Sakartvelos Deda-kalaki Tpilisi*, Stamba Ghambashidze, Kutaisi 1889.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Kartveli Eris İstoria*, cilt 2, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Sakartvelos İstoria (XI-XV Saukuncibi)*, Sakartvelos SSR Sakhelmtsipo Gamomtsemloba, Tiflis 1949.
- JAVAKHİSHVİLİ, İvane, *Tkhzulebani Tormet Tomad*, cilt 2, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Tbilisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Tiflis 1983.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- KARİCHASHVİLİ, D., *Sakartvelos Mokle İstoria*, 1. Kısım, Mstsapombechdavi Dzmobisa Gamomtsemloba, Moskova 1907.

- Kartuli Samkhedro Entsiklopesiuri Leksikoni*, Ed: Elguca Medzmariashvili, Tiflis 2017.
- Kartuli Tsartserebis Korpuli, Lapidaruli Tsartserebi*, Kitap 1, Düzenleyen ve Yayına hazırlayan N. Shoshiashvili, Metsniereba, Tiflis 1980.
- KATAMADZE, Tsiuti, “Otskhovis Saportipikatso Nagebobata İstotiisatvis (Kvelis Tsikhe)”, *Shromebi IV*, Ed Vano Papunidze, Sakartvelos Metsnierebata Erovnuli Akademia, Batum 2019, s. 104-111.
- KAVRELİŞVİLİ, Roin, “Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (15), 2012, s. 21-22.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 2, Baskı, Ankara 1993.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- KUPATADZE, Bondo, “Samtskhis İstoriuli Geografiidan (Kvelistsikhe)”, *Kreb: İstoria*, Tiflis 2019, s. 404-432.
- KUTATELADZE, Aristo, *Konspekti Sakartvelos İstoriidan*, Kitap 1, Sakartvelos Kooperatiuli Stamba, Tiflis 1900.
- LORDKİPANİDZE, Mariam, *Essays on Georgian History*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1994.
- MESKHİA, Sh.-GVRİTİSHVİLİ, D. vd., *Tbilisis İstoria*, Savavsho da Asalgazdobis Literaturis Sakhelmtsipo Gamomtsimloba, Tiflis 1958.
- MİKABERİDZE, Alexander, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Pub., Toronto 2007.
- Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, London 1978.
- MTBEVARİ, Stepane, “Tsameba Tsminda Motsame Gobronisa, Romelits Gaikvanes Kvelis Tsikhidan”, *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi 3 Tomad*, Redaktör Levan Abashidze, cilt 3, BTC, Tiflis 2008, s. 283-311.
- MUSKHELİSHVİLİ, Davit-SAMSONADZE, Mikheil vd., *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan 2009 Tslamde*, Gumbati Gamomtsemloba, Tiflis 2012.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 54-57.
- PARTENADZE, Vazha, *Acharistsqlis Kheoba (İstoriul-Arkeologiuri Gamokveva Kedis Munitsipalitetis Mikhedvit*, Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti, Batum 2020.
- PAPASKİRİ, Zurab, *Shua Saukunebis Sakartvelos Saertashoriso Arenaze: Sakartvelos Sakhelmtsipos Sagaret-Politikuri Mdgomarteoba XI s. 60-80-ian Tslebshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1991.
- PRONELİ, Aleksandre *Didebuli Meskheti*, Elektro-Mbechdavi Stamba Kartli, Gori 1914.
- PUTKARADZE, Tariel, *Kartvelebi*, 1. Kitap, Kutaisis Sakhelmtsipo Universitetis Gamomtsemloba, Kutaisi 2005.
- RAYFIELD, Donald, *Edge of Empires: A History of Georgia*, Reaktion Books, London 2012.
- Sakartvelos İstoria: IV Saukunidan XIII Saukunemde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, cilt 2, Palitra L Yayınları, Tiflis 2012.
- Sakartvelos İstoria Udzelesi Droidan XX Saukunis Bolomde*, Ed: Mariam Lortkipanidze, Palitra L Gamomtsemloba, Tiflis 2012.
- Sakartvelos İstoriis Kronologia*, Ed: Svimon Gamsakhurdia, Tiflis Sulkhan-Saba Orbelian Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tiflis 1996.
- Sakartvelos İstoriss Narkvevbi*, cilt 3, Sabchota Kartuli Gamomtsemloba, Tiflis 1979.
- Sakartvelos Mepevbi*, Ed: Mariam Lortkipanizde-Roin Metreveli, Nakeri Gamomtsemloba, Tiflis 2007.
- PATACI, Sami, “Ardahan Kale ve Kuleleri”, *Ardahan Kale ve Kuleleri*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Ardahan 2016, s. 28-104.
- SAMUSHIA, Jaba, *Bagrationta Samepo Ojakhı (XI-XII ss.)*, Artanuji Gamomtsimloba, Tiflis 2003.
- SANİKİDZE, Levan, *Sakartvelos İstoria*, Stamba Samshoblo, Tiflis 1994.
- SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SHENGELIA, Nodar, *Selchukebi da Sakartvelo XI Saukuneshi*, Metsniereba Gamomtsemloba, Tiflis 1968.
- SİLOGAVA, Valeri-SHENGELIA, Kakha, *Tao-Klarceti*, Kapkasis Universitetis Gamotsmebi, Tiflis 2006.

- SİLOGAVA, Valeri-SHENGELİA, Kakha, *Sakartvelos İstoria: Udzelesi Droidan Tanamedroveobis Chatvli*, Kapkasis Universitetis Gamotsemebi, Tiflis 2008.
- SUBAŞI, Ömer, *Gürcistan Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâşır ibn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- ŞENOL, Erdoğan, *Gürcü Ansiklopedik Sözlüğü*, Emsal Matbaa, Ankara 2021.
- T'ao-K'larjetis Mshignobruli Memk'vidreoba*, Red: Mzia Surguladze, Ltd Polygraph, Tiflis 2018.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Introduction, Translation and Commentary Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017.
- "Tsameba Shminda Gobronisa", *Kartuli Hagiograpiuli Dzeglebi*, Trans. Eter Shengelia, cilt 3, Tiflis 2008, s. 249-283.
- "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Gamomtsemloba, Tiflis 2008.
- "Tskhovreba Mepet-Mepisa Davitisi", *Kartlis Tskhovreba*, Ed: S. Kaukhishvili, cilt 1, Sakhelgani Gamomtsemloba, Tiflis 1955.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.

ESKİ TÜRKLERDE HÜKÜMDAR ALGISI

BESTİ BEKİROVA*

Öz: Eski Türklerde devlet yapısında ve geleneğinde en önemli unsurlardan biri hükümdar algısı olmuştur. Dolayısıyla da Türklerin bu geleneğine esasen eski Türk devlet yapısında hükümdarsız bir devlet veya devletsiz bir hükümdar düşünmek mümkün olamazdı. Türk hükümdarı Tanrı tarafından kendine bahşedilen “kut” vasıtasıyla devlet kurar, töreyi korur, açları doyurur, halkı korurdu. Tarih boyunca eski Türklerin kurmuş oldukları devletlerin her birindeki hükümdarlar hep bu amaca hizmet etmiştir. Buna karşılık olarak ise halkın da devlete ve onu yöneten hükümdarlara karşı belli vazifeleri olmuştur. Böylece eski Türklerde Tanrı'nın kader ve ikbali kime nasip olmuşsa, Türk devletinde de o hakan olurdu. Türk hakanı devletin tek temsilcisi ve sahibi idi. Eski Türk devletleri bu seçimi kendi dini inançlarına dayanan bir devlet idari yapısı haline dönüştürmüştü. Türk hükümdarlarının tahta çıktıktan sonra ilk vazifesi dağılmış milleti derleyip bir araya getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Devlet, Hakimiyet, Kut.

THE PERCEPTION OF THE RULER IN ANCIENT TURKS

Abstract: In the ancient Turks, one of the most important factors in the state structure and tradition was the perception of the emperor. It is not possible to think of a state without an emperor or an emperor without a state in the ancient Turkish state structure based on this tradition of the Turks. The Turkish emperor would establish a state by way of the "kut" bestowed on him by God, protect the tradition, feed the hungry, and protect the people. Throughout history, the emperors in each of the states established by the ancient Turks have always served this purpose. In response to this, there were certain situations among the people against the state and the emperors who governed it. In ancient Turkey, the ruler would be the khan in the Turkish state. The Turkish khan was the sole delegate and owner of the state. The ancient Turkish states had transformed this election into a state executive structure based on their own religious beliefs. The first duty of the Turkish emperors after coming to the throne was to compile and assemble the dispersed nation.

Key words: Ancient Turks, State, Domination, Kut.

---

* Tarih Doktor, Samsun Atakum, nazlibakirovagmail.com, Orcid: 0000-0002-8212-6963

Giriş

Dünyaca ünlü araştırmacı filozof Gilles Deleuze göçebe halklarla ilgili çalışmasında “*göçebelerin tarihi yoktur, onların coğrafyaları vardır*” tespitinde bulunmuştur.¹ Dolayısıyla da onun bu tespitinden yola çıkarak en eskiden beri konargöçer topluluk olmuş Türkler için de aynı düşünceyi savunabiliriz. Dünyanın en kadim kavimlerinden biri olan Türkler tarih boyunca planlı ve sistemli şekilde yapmış oldukları göçlerle tanınmıştır.² Aynı zamanda Türkler yapmış oldukları bu göçlerle eski dünyanın dört bir yanına yayılmış ve irili ufaklı birçok teşkilatlar da kurmuştur.³ Eski Türkler tarafından tarihin farklı zaman dilimlerinde kurulmuş olan bu birlikler öncesinde beylik, imparatorluk diye isimlendirilirken en sonunda bugünkü adıyla devlet diye isimlendirilmiştir. Eski Türkler belli bir tarih aralığına kadar sıklıkla göç etmiştir. Türkler yapmış oldukları bu göçler sayesinde birçok farklı kültürlerle ve medeniyetlerle tanışma fırsatına da eriştiler.⁴ Eski Türkler göç ettikleri her yeni lokasyonda tanışmış oldukları insanlarla ve onların kültür ve medeniyetleriyle yakın ilişkiler inşa etmiş, birbirleri ile karşılıklı ilişkiler sürdürmüştür. Örnek vererek açıklayacak olursak İslam dininin kabulünden önce bozkır coğrafyasında yaşamış olan Türkler burada Uzakdoğu kültürüyle tanışmıştır ve dolayısıyla da bu kültür ve bu kültürün sahipleriyle yakın ilişkiler içerisinde bulunmuştur.⁵ Hatta iki farklı kültür arasındaki bu yakınlık sayesinde her iki kavim birbirlerine yeni medeniyet unsurlarını katmıştır. Eski Türkler, Uzakdoğu kültürüyle tanıştıktan sonra sahip oldukları dinler ve dünya görüşleri dışında bu coğrafyalarda hüküm süren farklı dinler ve dünya görüşleri ile de bağ kurmayı başarmıştır. Daha sonrasında bahsi geçen bu coğrafyada yaşayan Türkler İslam dinini kabul etmiş ve Yakın ve Ortadoğu kültür ve medeniyeti ile tanışmıştır.⁶ Bu tanışmanın sonucunda bozkır kültürüne sahip olan Türklerle, Yakın ve Ortadoğu kültürü karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenmiş ve birbirleri ile

¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.7.

² Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s.32-34.

³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.16

⁴ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV Yayınları, İstanbul 2000, s.12.

⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s.35.

⁶ Kaşgarlı Mahmut, *Divanı Lügati Türk*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.76.

münasebet kurmuştur. Sonraki dönemlerde ise konargöçer Türkler Batı kültürüyle tanışmış ve bu kültürle karşılıklı olarak ilişkilerini ilerletmiştir.⁷

Eski Türklerde Hükümdara Verilen Önem

Türk kavimleri için devlet ve hükümdar anlayışı her zaman çok önemli olmuştur. Türkler kurdukları ilk devletlerin oluşumunda en önemli yeri bu devletin hükümdarına vermiştir. Hal böyle olunca en eski zamanlardan beri Türkler için hükümdar anlayışı her zaman bir devletin oluşumunun ve gelişiminin en önemli parçası olmuştur.⁸ Hatta eski Türk devlet yapısı ve geleneğinde belirleyici olan her şeyden önce Türk toplumu yapısının özünü teşkil eden aile, halk, toprak, kağan, töre ve kut gibi mücerret mevhumlar olmuştur.⁹ Eski Türk kaynaklarından yola çıktığımız zaman çok net bir şekilde anlayabiliyoruz ki, eski Türklerde hükümdar hukuki bakımdan emretme ve hak yetkisine sahip olan ve aynı zamanda da o emri icra kudreti de olan yüksek sosyal nizamdır.¹⁰ İşin özü ise Türkler hükümdara büyük ölçüde emretme hakkı tanıyorken aynı zamanda da hükümdarın halk tarafından “onaylanıp”, kabul edilmesine de büyük ölçüde önem vermiştir.¹¹ Çünkü Türkler için adalet terazisi çok önemliydi ve hükümdarın halka karşı olası herhangi bir “yanlış” kararında veya benzeri durumlarda Türklerin kurmuş oldukları bu kurumun adı devlet değil, zorbalık olmuş oluyordu.¹²

Eski Türk hükümdarlık sistemini incelediğimiz zaman bu sistemin Karizmatik¹³ (Hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) hükümdarlık sistemi olarak kabul edildiğini görüyoruz. Hal böyle olunca kaynaklardan aldığımız bilgilere de esasen, eski Türklerde hükümdara idare etme hak-

⁷ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitap Evi, Ankara 2005, s.34.

⁸ İbn Fadlan, *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*, Çev. Sadık Şaşar, İstiklal Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s.121.

⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.16.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2010, s.239.

¹¹ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*, s.35.

¹² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.241.

¹³ Karizmatik hâkimiyet geleneklerden veya eskiden bugüne alışılmış davranışlar değil, doğrudan doğruya hükümdarda veya iktidardakilerde Tanrı vergisi olarak verildiği kabul edilen üstün vasıflardan kaynaklanmaktadır. Fevkalade bir siyasi lider, idare ettiği toplulukta, kendisinin Allah tarafından olağanüstü bir niteliğe sahip kılındığına inandırarak, tam bağlılık sağlar. Bu bağlılığın gelenek ve alışkanlıkla ilgili olmadığı için, karizmatik hâkimiyeti taşıyan kişi, topluluğa kolayca başka uygulamalar getirebilir ve yeni hedefler gösterebilir. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.187.

kının Tanrı tarafından verildiğini görebiliyoruz.¹⁴ Örnek olarak göstermek gerekirse en eski Türk imparatorluklarından biri olmuş Asya Hun imparatorunun ünvanı: “*Gök-Tanrı’nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kutu Tanhu*” idi.¹⁵ Asya Hun Devleti’nin Tanhusu He-lien Po Po V. yüzyılda şöyle diyordu: “*Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı.*”¹⁶

Türk devletlerinden Avrupa Hun Devleti’nin hükümdarı Attila’ya “Tanrı’nın Kılıcı” ünvanı verilmişti. Çünkü, Atilla kendini Tanrı’nın bir memuru gibi görüyordu.¹⁷ Eski Türk devletlerinden biri olan Göktürk Devleti hakanlarında da benzer durumlar bulunmaktadır. “*Tanrıya benzer, Tanrı’da olmuş Türk Bilge Kağan. Babam kaçan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. Tanrı irade ettiği için Kutum olduğu için kaçan oldum.*”¹⁸

Kut’un Anlamı

Böylece anlaşıldığı üzere eski Türklerdeki hükümdarla ilgili olmuş bu inanç en eski Türk devleti olan Asya Hunlarından başlamış Göktürkler, Uygurlar, Tuna Bulgurları, İdil Bulgurları, Hazar Hakanlığı zamanında da devam etmiştir.¹⁹ Yine Türklerin bu eski inançına göre Bozkır Türk hükümdarları Tanrı tarafından “Kut” ile ödüllendirilmişti.²⁰ Tanrı tarafından seçilmiş olan bu hükümdarlar ise “kut” vasıtasıyla devleti idare etme hakkına sahip oluyorlardı. Eski Türklerle ilgili bilgiler içinde özellikle önemli olan Çin yıllıklarını incelediğimiz zaman anlıyoruz ki, Eski Türk tarihinin bilinen ilk büyük hakanı Börü Tonga Yagbu’nun unvanı “Tengri Kut” diye geçmektedir.²¹ Hatta Börü Tonga, Çin imparatoruna yazdığı bir mektubunda kendisi için “*Tanrı tarafından tahta oturtulmuş Hun Kağan’ı*” diye bahsediyordu.²²

Hal böyle olunca verdiğimiz örnekler üzerinden yola çıkarak diyebiliriz ki eski Türk devletlerinde siyasi iktidar kavramı “Kut” tabiri ile ifade ediliyordu. Böylece Tanrı’nın bahsettiği “kut’un”, yetinin sahibi olan kişi aynı zaman-

¹⁴ Bahaeddin Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, Ed. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.13.

¹⁵ A. Bombaci, *Qutluq Bolsun*, UAJHB, Cilt I, 1965, s.285; Sadri Maksut Arslan, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s.214.

¹⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.240.

¹⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s.85.

¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.240.

¹⁹ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s.35.

²⁰ Arslan, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.120.

²¹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.87.

²² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1976, s.182.

da da devletin hükümdarı olarak biliniyor ve devleti idare yetkisine sahip oluyordu. Bu sebeptendir ki, eski Türkçede “kut” kelimesinin anlamı “devlet, ikbal, saadet, ruh, baht” anlamına gelmektedir.²³ “Kut” Türk dilinin en eski ve en yaygın kültür kelimelerinden biridir. Hatta “kut’un” esas anlamı çok ünlü siyaset kitabı olan *Kutadgu-Bilig’de* şu şekilde açıklanmıştır.²⁴ “*Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve kısmet Kuttan doğar. Beyliğe (Hükümdarlığa) giden yol ondan geçer. Her şey Kutun elinin altındadır, bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleşir. Kut Tanrısalıdır. Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı. Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Hükümdarlar iktidarı Tanrı’dan alırlar.*”²⁵ Eski Türklerde Tanrı tarafından seçilmiş olan kişi eğer bu hakkından vazgeçmek isterse (seçilmeyi istemediği durumlarda), ona sunulmuş bu durumdan yani “kut’tan” vazgeçme hakkına da sahipti. Dolayısıyla da “Kut’tan” vazgeçmek, devletten, siyasi iktidardan vazgeçmek anlamına geliyordu.²⁶

Yine eski bir Türk inancına göre “Tanrı’nın nuru” demektir.²⁷ Bu “kut” hükümdarlara veya bunu hak eden önemli zatlara “kut kuşu” (veya Türk kuşu) adlandırılan bir hayvan tarafından sembolik olarak getiriliyordu.²⁸ 2001 senesinde Bilge Kağan’a ait hazineler içerisinde bulunan ve Bilge’ye ait olduğu bilinen tacın üzerinde de ağzında çok değerli bir taş tutan kuş motifi bulunmuştur. Yine aynı eski inançtan yola çıkarak bu motifin “kut kuşunu” yansıtmaya ihtimali olasılığının çok yüksek olduğunu da söyleyebiliriz.²⁹ Aynı zamanda yine bu inanca dayanarak şunu da diyebiliriz ki, günümüzde Türklerdeki “talih kuşu” düşüncesinin temeli de muhtemelen buradan gelmektedir.³⁰

Gördüğümüz üzere, eski Türklerde devletin gerçek sahibi Tanrı olmuştur. Eski Türk inancına göre Tanrı aynı zamanda vatan sahibi, mal-mülk sahi-

²³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.175.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.240.

²⁵ *Kutadgu-Bilig*, Beyitler: 461, 674-676, 1430, 1933, 1934, 5469, 5947.

²⁶ *Oğuz Kağan Destanı*, str. 187-193: “Kutumuz senin kutun oldu, uruğumuz senin uruğun oldu.”

²⁷ Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve “Çifte Hükümdarlık” Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elâzığ 1990, s.223.

²⁸ Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.49.

²⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, sayı 361, İstanbul 2003, s.4-8.

³⁰ Has Hacib Yusuf, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.43.

bi, il sahibi idi.³¹ Tanrı devleti idare eden hükümdarlara, beylere ünvan veriyor, onları kutsuyordu. Tanrı iktidar hakkını istediğine bağışlar, istediğinden geri alırdı.³² Böylelikle de eski Türk inancına göre yalnız siyasi hakimiyete gerçekten layık olanlar hükümdar olmaya hak kazanabiliyordu. Eski Türklerin bu inancına esasen Tanrı “yarlık” verdiği için, “ülüg” de bahşediyordu.³³ Türkçede “pay, kısmet, saadet” anlamına gelen.³⁴ Dolayısıyla da ülüğün sahibi aynı zamanda devletin ve iktidarın da sahibi olmuş oluyordu. Seçme hakkına sahip olan halk ise istediği zaman memnun kalmadığı, doğru yöneticiliği üstlenemeyen, kötü ülüğüden kurtulabiliyordu. Yine aynı Türk inancına göre daha önce ülüg verilmiş ama bu veya diğer bir şekilde bu şansını kaçırmış olan kişi, sonradan yine bu şansını kazanabilirdi.³⁵

Eski Türklerde “kut” tanımı aynı zamanda sonsuz bir hakimiyete de olanak sağlıyordu. Fakat buna rağmen bile yine de hükümdarın idare yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştı. Bu şartların temelinde ise dağmık boyları bir araya getirmek, nüfusu çoğaltmak, onları giydirmek geliyordu.³⁶ Eski Türklerde hükümdarlığın esas gerekliliklerinden biri de halkı doyurmaktı. Bu sebepten de hükümdarın emriyle devlette idari sorumluluk sembolü taşıyan büyük resmi ziyafetler yapılıyordu.³⁷ Bu ziyafetlere halkın tüm kesiminin, herkesin katılması gerekiyordu. Bu ziyafetlerin esas maksadı hükümdar sofrasının herkese açık tutulması idi. Hatta yemekteki sofranın davetliler yani halk tarafından “yağma” (daha sonra buna “toy” denilmiştir) edilmesi bunun sembolik bir belirtisi olmuştur.³⁸ Bu tür ziyafetlerde verilen en önemli mesajlardan biri ise Tanrı kimi isterse tahta çıkarabilir veya tahtan indirirdi oluyordu. Ama tahta kim olursa olsun, Tanrı’nın tahta çıkardığı bu kişilerin önceliği her zaman halk olmak zorundaydı. “*Halk tok olmalı, memur ve işçilere aç mısın, tok musun, diye sormalı... Elini açık tutmalı... Bir hükümdar halktan fakir adını kaldıra-*

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-i Lügatit Türk*, Cilt I, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941, s.46-49.

³² Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s.27.

³³ Jean Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancagil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2024, s.154.

³⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.175.

³⁵ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.82.

³⁶ *Kitabeler*, I, güney, 9-10, doğu, 16, 29, II, kuzey 8, 23, I ve II gösteri yerleri ve I, doğu, 28, 29, II, doğu, 23, 24, Tonyukuk, str. 62 vb.

³⁷ Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, s.89.

³⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 2016, s.104, 401.

*mazsa nasıl hükümdar olur?*³⁹ Halkın hükümdardan esas beklentileri ise *iktisadi istikrar, adil kanun ve asayiş* idi.⁴⁰ “*Ey hükümdar, sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin.*”⁴¹ “*Bey, iyi kanun yap... Kanuna kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin.*”⁴² “*Bey kudretli ol, halkı kudretli kıl, bunun için halkın karnını doyurmak gerekir.*”⁴³ Eski Türk hükümdarlarının en kutsal görevi halk için çalışmaktı. Onların halk için, millet olma yolunda “*gece uyumadan, gündüz oturmadan*” çalışması gerekiyordu.⁴⁴

Eski Türklerde Tanrı tarafından onlara bahşedilen kutsal görevleri yerine getiremeyen hükümdarlar için aksakallar toplanır veya devlet meclisi çağırılırdı.⁴⁵ Toplanmış bu kurultay kararları sonucunda görevlerini yerine getiremeyen hükümdar “kut’un” Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşürülürdü.⁴⁶ Göktürk hükümdarlarından olan genç hükümdar İnel Kağan’a karşı yapılan isyan da bu nitelikte bir isyan olmuş ve halk Kağan’ı görevlerini yerine getiremediği gerekçesiyle tahttan indirmişti.⁴⁷ Bulgar Türklerinin tarihinde de pek çok hakanın başına benzeri böyle bir durum gelmiştir.⁴⁸

Cihan Hükümdarı Kavramı

Eski Türk hükümdarları kendilerini cihan hükümdarı olarak görmüşür. Dolayısıyla da onlar işgal ettikleri devletlere ve aynı zamanda komşu devletlere kendilerini cihan hükümdarı olarak tanıtmıştır. Eski Türk hükümdarlarının bu gibi cihan hâkimiyeti düşüncelerindeki esas amaçları yeryüzünde huzuru ve barışı sağlamak olmuştur. Kelimesiyle şöyle açıklık getirebiliriz ki “il” kelimesi eski Türklerde “Türk Devleti” anlamında kullanılıyordu. Bu deyimın esas anlamı ise barışı ifade ediyordu.⁴⁹ Ayrıca, tarihi belgeleri de incelediğimiz zaman Türk Cihan hâkimiyeti anlayışının esas anlamının insanlar

³⁹ *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 2564, 3031, 4330 vb.

⁴⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.247.

⁴¹ *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 2983, 5578.

⁴² *Kutadgu-Bilig*, Beyit: 1458, 2111.

⁴³ Nevin Göngör Ergen, “Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol”, *Polis Bilimleri Dergisi*, cilt I, sayı 3, Ankara 1999, s. 18-19.

⁴⁴ S. Yağmur Gömeç, “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, Türklerde Devlet Bildiriler, Ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2018, s. 476.

⁴⁵ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Çev. Zübeyir Koşar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007, s.47.

⁴⁶ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.156.

⁴⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.247.

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s.48

⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.244.

arasında barışı kurmak ve sürdürmek olduğunu açık bir şekilde görebiliyoruz. Eski Türk cihan hâkimiyeti algısında da esasen “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her taraf Türk idaresi altına alınması fikri öne sürülmüştür. Böylelikle, en eski Türk devletlerinden başlayarak Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere hemen hemen bütün meşhur, özellikle de idareciliği ile seçilmiş, güçlü, dirayetli Türk hükümdarları Türk cihan hakimiyeti algısını benimsemiş ve bu algıya esasen hareket etmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla da onlar hükümdar seçilirken, yerine getirmeleri gereken en mühim vazifelerinden biri cihan hakimiyeti kurmak olmuştur.⁵¹ Örnek olarak söyleyebiliriz ki Oğuz Destanı’na göre, Oğuz Han “toy” kurup, hükümdar ilan edildikten hemen sonra, “*Güneş bayrağımız gökyüzü otağımızdır*” demiştir ve daha sonra o, “*Daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru*” diyerek dünyanın fethine hazırlanmıştır. Hatta yine aynı destanda geçen bilgilere esasen Oğuz Han etraftaki hükümdarlara, ona tabi olmaları için gönderdiği mektubunda şöyle demektedir: “*Ben Uygur Hakanıyım.⁵² Yer yüzünün dört buluğuna (dört tarafında) hakan olmam gereklidir. Sizden itaat bekliyorum, yoksa üzerinize ordu sevk ederim.*”⁵³ Yine Oğuz Destanına göre, Oğuz Han hakan olmadan önce şöyle bir rüya görüyor: “*Bir altın yay, üç gümüş ok. Yay güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır.*” Oğuz Han’ın bu rüyasını yorumlayan, yaşlı, tecrübeli buyruk Ulug Türk, Oğuz Han’a “*Gök Tanrı dünyayı sana bağışladı*” demiştir.⁵⁴ Destanda geçen bir diğer bilgiye esasen ise Oğuz Han ölürken, “*Gök Tanrıya olan borcumu ödedim*” diyerek ülkeyi oğullarına bırakmıştır.⁵⁵ Oğuz Han’ın Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz adındaki altı oğlunun adlarının her biri Türk cihan hâkimiyeti düşüncesini simgelemektedir.⁵⁶ Onun oğullarının hepsi ayrı ayrı yine “Han” ünvanını taşıyordu. Böylece, cihan hâkimiyeti düşüncesine esasen Oğuz Han öldüğü zaman onun oğulları kendi adlarının işaretlediği sahanın sorumluluklarını almıştı. Dolayısıyla da Türkler sadece yeryüzünün değil, aynı

⁵⁰ Ahmet Taşağul, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014, s.67.

⁵¹ Ümit Hassan, *Eski Türklerde Toplum Üzerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2000, s.176.

⁵² Destanın metninde şu şekilde geçiyor: “Aslında “Oğuz (yani bütün Türklerin) hakanıyım olması daha doğrudur.” Arslan, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.392.

⁵³ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınları, İstanbul 2011, s.43.

⁵⁴ Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, İstanbul 1979-1980, s. 29-33.

⁵⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.244.

⁵⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2006, s.145.

zamanda bütün kâinatın da idaresini kendi ellerine almıştı ve bütün dünya Türk töresinin himayesinde birleşmiş oluyordu.⁵⁷

Sonuç

Eski Türklerde hükümdarlığın karakteri ilahi görev kavramından doğmuştu. Bu yüzden de eski Türkler için hükümdarlık vazifesi karizmatik iktidar olarak kabul edilmiştir. Ama yine de eski Türklerin hakimiyet anlayışı ile karizmatik hakimiyet arasında da bazı önemli farklar olmuştur. Örneğin karizmatik hakimiyete bağlı olan halklar genelde dini cemiyetlerdir. Buna karşılık olarak ise Türkler tarafından kurulmuş olan birlikler hiçbir şekilde dini vasıf taşımıyorlardı. Ayrıca tarih boyunca kurulmuş olan Türk devletlerini incelediğimiz zaman peygamberler veya ilahi şahıslar tarafından idare edilen herhangi bir Türk devleti olmadığını da görüyoruz. Eski Türk hükümdarları kendilerini gökte doğulmuş olarak kabul ediyorlardı ve bu şekilde Tanrı'ya biraz daha yakınlaştıklarını düşünüyorlardı. Aynı zamanda Türk hükümdarları kendilerinin Tanrı tarafından seçilmiş olduklarına da inanıyorlardı. Dolayısıyla da Tanrı'nın iradesi ve isteği ile kendilerine verilmiş olan bu görevi yerine getirdiklerini sanıyorlardı. Böylece eski Türk hükümdarları kendilerini hiçbir zaman insan üstü varlık sanmamıştır. Ayrıca hem Türk hükümdarları hem de halk her zaman hükümdarların normal bir insan olduğunun da farkında olmuşlardır. Diğer bir taraftan bakıldığında zaman Türk devlet idare yapısında töre hükümleri de her zaman esas alınmış ve göz önünde bulunmuştur. Hal böyle olunca Türk hükümdarı olarak seçilmiş herhangi bir kişinin hakanlığı töreye uymadığı zaman devlet meclisi bu hakanlığı reddedebiliyordu. Örnek olarak söyleyebiliriz ki, eski Türk devleti olan Hun devletlerinde de hakimiyet değişikliği hep bu şekilde olmuştur.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, eski Türklerde hükümdarlık anlayışı karizmatik temel taşınmış olsa bile bu anlayış aynı zamanda kanuni meşruiyeti de temsil ediyordu. Dolayısıyla Türk hükümdarları kendilerini diğer karizmatik sistemli devletlerde olduğu gibi “kanun yapan lakin kendini kanuna bağlı saymayan” bir ilahi şekilde görmüyordu. Araştırmalarımızdan da anlaşıldığı üzere daha en eski devirlerde bile Türkler siyasi iktidarın tüm imkânlarını Tanrı'ya bağlamıştır. Bunun esas nedeni ise Türklerin hükümdarlarını Tanrı karşısında sorumlu tutmaları olmuştur. Dolayısıyla bu bile daha en eski zamanlarda eski Türklerin yüksek otorite diye isimlendirdikleri milli iradenin ne

⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, cilt I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968, s.56.

kadar güçlü olduğunu gösteriyordu. Daha bahsi geçen dönemlerde bile Türkler üstün siyasi kültürleri sayesinde halkı hükümdarın şahsi insafına sığınmaktan kurtarmış ve en eski çağlarda hükümdarlık anlayışını çözümlemeyi başarmıştı.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmed, ÖZTÜRK, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV Yayınları, İstanbul 2000.
- ARSLAN, Mahmut, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve “Çifte Hükümdarlık” Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elâzığ 1990, ss. 223-242.
- ARSLAN, Sadri Maksut, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947.
- BAŞER, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınları, İstanbul 2011.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- DİVİÇOĞLU, Sencer, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitap Evi, Ankara 2005.
- DONUK, Abdulkadir, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, İstanbul 1979-1980, ss. 29-56.
- ERGAN, Nevin Göngör, “Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol”, *Polis Bilimleri Dergisi*, cilt I, sayı 3, Ankara 1999, ss. 18-19.
- FADLAN, İbn, *Bin Yıl Önce Türkler ve Ötekiler*, Çev. Sadık Şaşar, İstiklal Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1976.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, Türklerde Devlet Bildiriler, Ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2018, ss. 471-490.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, sayı 361, İstanbul 2003.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
- GUMİLEV, Lev, Nikolayeviç, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- HASSAN, Ümit, *Eski Türklerde Toplum Üzerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- KAŞGARLI Mahmud, *Divan-i Lügatit Türk*, I-IV, Çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941.
- KAŞGARLI Mahmud, *Divani Lugatit Türk*, Çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.874-887.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, cilt I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Çev. Zübeyir Koşar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007.
- ROUX, Jean Poul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2024.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 2016.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanç*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2006.

YUSUF, Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

SİR JOHN MALCOLM'UN "İRAN TARİHİ; EN ERKEN DÖNEMDEN GÜNÜMÜZE" (1815) ESERİNİN ORYANTALİZM AÇISINDAN İNCELENMESİ

URAL HATEMİ*

Öz: 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren Avrupalı seyyah ve politikacılar İran coğrafyası, toplumu ve devletleri hakkında birçok eserler kaleme almışlar. Bu eserlerin bir kısmı zamanla İran tarih yazırlığı ve yaygın olan siyasi ideolojileri doğrudan etkilemiştir. İran modern tarih yazınının temelini oluşturan önemli eserlerden biri Sir John Malcom'un 1815 yılında yayımladığı "İran Tarihi" kitabıdır. Bu kitap ilk kez İran tarihini modern bir dille ele almıştır. Bu yüzden İran tarih yazımı açısından önem taşımaktadır. Ayrıca kitap, İran tarihine yaklaşımı ve söylemi açısından da önem arz eder. Nitekim Pers milliyetçiliğini yeğleyen tarih yazarların derinden etkilendiği ve sürekli atıfta bulunduğu bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu kitap, İngiliz oryantolizminin İran konusunda ilk çalışmalarından biridir. Dolayısıyla İngiliz oryantolizminin 18-19. yüzyıllarda İran ve bölgedeki çalışmalarını anlama açısından da bu eser önem taşır. Bu makalede söz konusu eser ve yazarını tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sir John Malcom, İran Tarihi, İngiliz Oryantalizmi, İran Tarih yazımı.

SİR JOHN MALCOLM'S "THE HISTORY OF PERSIA: FROM THE MOST EARLY PERIOD TO THE PRESENT TIME" (1815) IN TERMS OF ORIENTALISM

Abstract: Since the 18th and 19th centuries, European travellers and politicians have written numerous works about Iranian geography, society and states. Some of these works have directly influenced Iranian historiography and prevailing political ideologies. One of the most important works that laid the foundation of modern Iranian historiography was Sir John Malcom's History of Persia, published in 1815. This book was the first to deal with the history of Iran in a modern language. Consequently, the text represents an important contribution to the development of Iranian historiography. Moreover, it is a seminal work in terms of its approach and discourse on Iranian history. In

---

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Doktora Öğrencisi, uralhatemi@gmail.com, Orcid: 0000-0002-2609-8523

fact, it constitutes a key reference for historiographers who favour Persian nationalism. It also represents one of the earliest works of British orientalism on Iran. Consequently, this work is also significant in elucidating the contributions of British Orientalism to the understanding of Iran and the region during the 18th and 19th centuries. This article examines this work and its author.

Keywords: Sir John Malcolm, History of Iran, British Orientalism, Iranian Historiography.

Giriş

İran'da Safevi dönemi (1501-1736), Avrupalıların bu coğrafyaya ilgi göstermeye başladığı dönemdir. Safevi sonrası dönemde bu ilgi artarak ülkeyi ziyaret eden seyyahların sayısı da artmıştır. Seyyahların kaleme aldığı eserler (Seyahatnameler) Avrupa'daki İran imajını çizen ilk eserler olarak kabul edilebilir.

Kaçar Hanedanı dönemine (1789-1925) gelince Avrupalı oryantalistlerin seyahatnameler dışında modern eserler de yazmaya başladığı görülmektedir. Avrupa sömürgeciliğinin başladığı bu dönemde oryantalist çalışmaların daha da arttığı söylenebilir. Özellikle 19. yüzyıl boyunca İngilizler, Fransızlar ve daha sonra Ruslar ve Almanların bu alanda çok sayıda çalışma yürütmüşler. Bu bağlamda Sir John Malcolm'un (1763-1833) 1815 yılında yayınladığı "İran Tarihi"¹ eseri önemli bir örnek teşkil etmektedir. Eser, İran tarihi ile ilgili kaleme alınan ilk modern çalışma olarak kabul edilir. Dolayısıyla günümüze değin İran tarih yazımında önemli etkileri olduğu söylenebilir. Bu çalışmada söz konusu eser, yazarı ve yarattığı etkiler ele alınmıştır. Ayrıca eserin İngiliz sömürgeci politikalarıyla ilişkisi ve İran'da etkilediği siyasi süreçler ve sonuçları tartışılmıştır.

İngiliz Oryantalizmi ve İran

18. ve 19. yüzyıl Avrupası'nda yaşanan gelişmeler, Avrupa ülkelerinin rekabetini diğer kıtalara doğru genişletmiştir. Avrupa devletleri için en önemli bölgelerden biri Hindistan'dı. 19. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeci faaliyetlerine yeni rakipler ortaya çıkınca İngiltere hem Hindistan'da hem de komşu bölgelerinde siyasi süreçleri kendi lehlerine korumaya ve çevirmeye çalışmıştır. Bu dönemde bir yandan Napolyon'un İran'ı kullanarak Hindistan'a saldırma tehdidi söz konusu idi, diğer yandan Afganis-

---

¹ Eserin orijinal adı: The History of Persia (From The Most Early Period To The Present Time)

tan'ın da Hindistan'a yönelik birtakım saldırı planları söz konusuydu.² Dolayısıyla İngiltere, İran'ı ilk başta Hindistan sömürgeciğini korumak için kullanmak istese de daha sonraki dönemlerde İran petrolü ve jeopolitik önemi, İngilizlerin doğrudan ilgisini çekmiştir. İran İngiltere için hem hedef hem de bir stratejik araç idi. Bu nedenle İranlıların siyasi ve diplomatik davranışları İngilizler tarafından kontrol edilmesi gerekiyordu. İngilizlerin İran'la ilgili ilk oryantalist çalışmaları böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.³

İngiliz Oryantalizminin İran konusunda çalışmaları sömürgeciliğin kalbinden doğmuş bir alandır. İran konusu ile ilgilenen İngiliz oryantalistlerden Edward Granville Browne (1862-1926)⁴ haricinde çoğu araştırmacı güçlü bir sömürgeci yaklaşımına sahipti. Diğer taraftan bunların çoğu İngiliz hükümetinin ve Doğu Hindistan Şirketi'nin⁵ ve İngiliz istihbarat servisinin ücretli çalışanlarıydı. Sir John Malcolm, Lord Curzon (1859-1925), Sir Percy Sykes (1867-1945), Dennis Wright (1911-2005) ve diğer İngiliz İranologlarda bu özelliği görmek mümkündür.⁶ Bu isimlerin çoğu İngiltere'nin bölge ülkelerine gönderdiği asker/diplomatlar idi. Bunlar gittikleri ülkede sadece diplomatik görüşmelerde bulunmakla yetinmeyip, aynı zamanda bu ülkeleri sosyo-politik, coğrafi ve kültürel olarak araştırmışlardır. Nitekim bu dönemde Mount Stuart Elphinstone (1779-1859)⁷ Afganistan hakkında, Henry Pottinger (1789-1856)⁸ İndus (Sind) Nehri ve Belucistan hakkında ve Malcolm da İran hakkında önemli eserler yayımlamışlardır. Bütün bu süreçte Malcolm, Mumbai'de siyasi elçi maaşından yararlanıyor ve masrafları İngiliz hükümeti tarafından karşı-

² William Hollingbery, (2011). "A Journal of Observations, made during the British Embassy to the Court of Persia, in the years 1799, 1800 and 1801", British Library, Historical Print Editions, London.

³ Daha fazla bilgi için bkz. Çemenkar, M.C. (2009). İstemat-i Britanya Der Mıntaka-yi Haliç-i Fars ve Derya-yi Umman (Ez Şeklgiri Ta Payan-i Qacariye), *İran ve İstemat-i İngiliz (İran ve İngiliz Sömürgeciliği) Semineri Kitabı*, s. 1-34. Tahran Muessise-yi Mutalaat ve Pejuheşha-yi Siyasi.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Topuzoğlu, T. R. (1992). Browne, Edward Granville, *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/browne-edward-granville>. (Erişim Tarihi: 09.03.2023)

⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Özcan A. (2000). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, *TDV İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ingiliz-dogu-hindistan-sirketi>. (Erişim Tarihi: 09.03.2023)

⁶ Khalili, Mohsen, (2006). "Negd-i ez Diger, İranşenasi İngilizisi", *Pejuheşname-ye Ulum-e Siyasi*, Cilt 1, Sayı 2, Bahar Tahran, s. 138.

⁷ 1808'de Afganistan'da bulunan ilk İngiliz elçisidir.

⁸ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin politikacı ve askeri olarak Sir John Malcolm tarafından İran'a gönderilmiştir.

lanıyordu. Ayrıca devlet tarafından onun hizmetinde olan bir sekreter, bir kâtip ve bir evi vardı.⁹

Sir John Malcolm

Doğu Hindistan Şirketi'nin (VOC) İskoç subay, tarihçi ve politikacı Sir John Malcolm, 19. yüzyılın başlarında siyasi ve ticari görevler için defalarca İran'a gönderildi. Malcolm, 1769'da İskoçya'da bir çiftçi ailede doğdu; ilköğreniminin çoğunu orada geçirdi ve 1782'de Hint Donanması'na girdi. 1791'de Haydarabat eyaletinde Doğu Hindistan Şirketi'ne alındı ve orada Fars dili ve edebiyatını öğrendi. 1792'de Hindistan'da diplomatik heyetlerde tercümanlık yaptı; iki yıl sonra hastalık nedeniyle Hindistan'ı terk etti. 1795'te tekrar Hindistan'a döndü ve Deacon valisinin askeri sekreteri olarak görevlendirildi. 1798'de Lord Wellesley (1760-1842) tarafından Haydarabat Vali Yardımcısı olarak atandı. 1799-1801 yıllarında Doğu Hindistan Şirketi'nin genel müdürü Wellesley tarafından elçi olarak Kaçar padişahı Fath Ali Şah (1772-1834)¹⁰ sarayına gönderildi. 1803-1804 yıllarında Wellesley'm siyasi temsilcisi olarak Mahratta Savaşı'na¹¹ katıldı ve 1803'te Maisur valisi olarak atandı. Malcolm 30 Mayıs 1833'te Londra'da vefat etti.¹²

Malcolm'un Tahran'a gönderilmesinin asıl amacı Napolyon Bonapart'a karşı İran yönetimi ikna etmektir. Bununla birlikte Hindistan'da Afgan işgalinin meydana getirdiği tehdidi ortadan kaldırmanın yanı sıra, İngiliz hükümetinin siyasi ve ticari çıkarlarını güvence altına almayı hedefliyordu.¹³ Tahran'da başarılar elde eden Malcolm, hizmetlerinin ödülü olarak 1811'de *Şovalye* ve 1815'te *Sir* lakabına layık görüldü.¹⁴

Malcolm İran'da bulunduğu yıllarda sadece diplomatik işlerle meşgul olmadı; boş zamanlarını genellikle araştırma ve yazmakla geçirdi. Bu çalışmaların sonucu bin sayfadan oluşan "İran Tarihi" kitabı 1815'te Londra'da ya-

⁹ Bigdelu, Rıza, (2012). Peyvend-e Şark Şinasi ve İstımar der Ketab-e Tarih-e İran Ser Can Mal-kom, *İttılaat Hikmet ve Marifet*, Yıl 7. Sayı 3., Tahran, ss. 9-12.

¹⁰ 1797-1834 yılları arasında İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanı'nın ikinci şahı.

¹¹ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile Hindistan'daki Maratha İmparatorluğu arasındaki nihai ve belirleyici çatışmaydı. Savaş, Şirketi Hindistan'ın çoğunun kontrolüne bıraktı.

¹² Malcolm, Sir John, (2000). *Tarih-e Kamel-e İran*, cilt 1, Farsça Çev. Mirza İsmail Hayret, Efsun Yayınları, Tahran, s. 11.

¹³ Mahmud, Mahmud, (1999). *Tarih-i Revabit-i Siyasi İran ve İngiliz der Gharn-e 19*, Eghbal Yayınları, Tahran, C. 1., s. 33-44.

¹⁴ Hallingbery, W. (1981) a.g.e. s. 14.

yımlandı. Bunun dışında Malcolm İran konusunda makaleler de yayımladı.¹⁵ "İran Tarihi" eseri doğrudan İran kaynaklarına dayanarak İran tarihi konusunda yazılan ilk İngilizce kitap idi.¹⁶ Kitap ve özellikle İranlıların karakteriyle ilgili olan bölümleri on yıllar boyunca Avrupalılar için bir rehber niteliği taşıdı. Bu çalışmaları dolayısıyla Malcolm 1816'da Oxford Üniversitesi tarafından ödüllendirilmiş ve hukuk doktorası unvanına layık görüldü.¹⁷

"İran Tarihi" Kitabı

İki ciltten oluşan "İran Tarihi; En Erken Dönemden Günümüze" (The History of Persia: From The Most Early Period To The Present Time) kitabının birinci cildi 15 ve ikinci cildi 11 olmak üzere toplam 26 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İran'ın sınırları, coğrafyası ve iklimini ele alır. İkinci bölümde İran'ın en eski devleti olarak söylediği Mahabadiyan¹⁸ ve Kezumars öncesi padişahları ele alır. Altıncı bölüme kadar İslamiyet öncesi kadim İran hanedanlarını anlatan yazar, yedinci bölümde İslamiyet öncesi İran'da din, şeriat ve efsanelere yoğunlaşmıştır. Sekizinci bölümden itibaren İslamiyet dönemi ve Arap istilasını takip eden dönemlere odaklanmıştır. Dokuzuncu bölümde Gazneliler, onuncu bölümde ise Selçuklular ve Harezmsahlar'ı ele almıştır. On birinci bölümde Azerbaycan, Fars ve Luristan'da Atabekler; on ikinci bölümde Moğol istilası ve İran'da Hülagu Han hükümeti; on üçüncü bölümde de Timur devleti ele alınmıştır. On dördüncü bölümde Safevi devletini ele alan yazar, on beşinci bölümde Safevilerin çöküşü ve İran'ın Afganlar tarafından fethedilmesini ele almıştır.

Kitabın ikinci cildine gelince; on altıncı bölümde İran'da Afgan padişahları, Türk ve Rus saldırıları ve 17. bölümde Nadir Şah ele alınmıştır. 18. bölümde Kerim Han Zend ve 19. bölümde Zendiye devleti incelenmiştir.

¹⁵ Örneğin "Persia, a poem, anonymous" (1814), "A Memoir of central India" (1823), "Sketches of Persia, anonymous" (1827), "Life of rotert. Lord Clive" (1836), "Sketches of the political History of India Since 1784" (1811), "Sketches of the Sikhs" (1812) ve "Observations on the disturbances in the Madras Army in 1809" (1812).

¹⁶ A. K. S. Lambton, (1995). *Sir John Malcolm and the History of Iran*, *British Institute of Iran Studies*, Lonon.

¹⁷ John William Kaye, *The Life and Correspondence of Major-General Sir John Malcolm, G.C.B., Late Envoy to Persia, And Governor of Bombay; From Unpublished Letters and Journals*, 2 vols., London, 1856. Akt Bonakdarian M., Eskandari-Qajar, M. M. Malcolm, Sir John. Encyclopaedia Iranica Online. Erişim Adresi:

<https://referenceworks.brill.com/display/entries/EIRO/COM-362631.xml> Erişim Tarihi: 30.11.2024

¹⁸ سلسله مهابادیان

Yazar, yirminci bölümde Kaçar devletinin kurucusu Ağa Muhammed Han'ın tahta oturduğu dönemde İran ve etrafındaki ülkelerin durumunu genel olarak anlatmaya çalışmıştır. 21. bölümde Ağa Muhammed Han ve padişahlık dönemi ve Fath Ali Şah'ın tahta oturması ele alınmıştır. 22. bölümde İran'da Mezhep ve Şeriat, 23. bölüm ise ülkede adalet, vergi ve askeri düzen anlatılmaya çalışılmıştır. 24. bölüme gelince tekrar İran coğrafyası ve iklimi ele alınmıştır. Bununla birlikte halkın okuryazarlık durumu, bilim, sanat ve edebiyat gibi konular da bu bölümde anlatılmıştır. 25. bölümde yazar, İran halkının gelecek ve göreneklere, davranış ve yaşam tarzlarını ele almıştır. 26. bölüme gelince ülkenin durumu ile ilgili bir değerlendirme yaparak kitap sonlandırılmıştır.

Malcolm'un eserini kendi dönemine göre özel kılan husus o zamana kadar İran tarihi ile ilgili eşi benzeri görülmemiş çok sayıda kaynak kullanmasıdır. Bu kaynakların bir kısmı İran tarihi ile ilgili yazılan Avrupalı oryantalistlerin eserleridir. En çok da o döneme kadar yazılmış olan Farsça kaynakları incelemiştir. Bunların başında Firdevsi Şehnemesi gibi edebi eserler gelir. Yazar sadece Farsça değil, Arapça bilmediğine rağmen bu kaynakları da taradığını söyler.¹⁹ Malcolm'un atıfta bulunduğu ve bu yönden çok eleştirildiği bir diğer kaynak Dabestan-e Mazaheb²⁰ kitabıdır.²¹

Fars dili ve kültürünün en önemli kaynağı olan Firdevsi Şehnemesi, kadim İran inancı olarak kabul edilen ve Zerdüştlüğün temel kaynaklarından olan Zand Avesta ve genel olarak kadim İran ve İslamiyet öncesi Pers krallığını anımsatan ve yücelten materyaller, Malcolm'un temel kaynaklarını teşkil etmiştir. Buna Karşı kitapta Malcom'un İran'ı ziyaret ettiği sırada bir Türk hanedanı olan Kaçar devletinin Türklük kimliği göz ardı edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Malcolm ve genel olarak İngiltere Oryantalizminin İran konusunda söylem ve stratejisi, İran/Fars kimliği ve Ariyan ırkı²² ekseninde oluşturduğu söylenebilir. Bu yaklaşım, İranlıların bir Avrupa ırkı (Ariyan) olduğunu

¹⁹ Malcolm, Sir John, (2000). *Tarih-e Kamel-e İran*, cilt 1, Farsça Çev. Mirza İsmail Hayret, Efsun Yayınları, Tahran, s. 193.

²⁰ Doğu dinleri ve mezheplerini anlatan kitap, Hint Persleri (Zerdüşt halk) tarafından kaleme alınan bir eserdir. Kitabın yazarı Azerkeyvan'ın (Behram Bin Behram) oğlu ve Azerkeyvani tarikatına mensup Zerdüşt rahip Keyhüsrev İsfendiyar'dır. Azerkeyvani tarikatı ile ilgili bkz. Kheyrandish, Abdülresul, Ahmedi, Hüseyin, "Azerkeyvaniyan ve Tesir An Ber BAstangerayi der Tarihnegari Moaser İran", İran History: No 70/5, Summer - Autumn 2012 Tahran.

²¹ Bkz. Malcolm, a.g.e. ss. 6-11. ve 117-129.

²² "Aryan" terimi 19. yüzyılda Avrupa'dan İran'a girdi. Bugün bu terim Avrupa'da geçerliliğini yitirmiş, ancak İranlılar (Farslar) kendilerini hala Aryan olarak görüyorlar. İran'da Aryan ırkına ilişkin bu ısrarın nedeni, Aryanizmin İran kimliğinin siyasi yapısında oynadığı rol ve Avrupa ile karşılaşmanın yol açtığı zararı yönetmek için tasarlanan stratejilerdir.

iddia eder ve aşırı Arap ve Türk karşıtı bir söylem benimser. Bu anlatıda İran tarihi için 2500 yılı aşkın bir geçmiş kabul edilir ve İran tarihinin başlangıcı Ahameniş İmparatorluğu olarak görülür. Ahamenişilerden önce sadece Elamlar ve Medler bu anlatıya dahil edilir ve Ahameniş İmparatorluğu'nun oluşumunun bir başlangıcı olarak ele alınır.²³ Medler ve Ahamenişiler'e ek olarak, "Sasaniler, Tahiriler ve Safariler vb. hanedanlarla ilgili yeni anlatımları oryantalistler tarafından oluşturulur. Malcolm, Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu olarak bilinen Cyrus'u, Kayhüsrev ile aynı tutmuştur. Ancak bu konuda sadece Ebu Reyhan Biruni'nin anlattıklarını temel aldığı ve başka kaynaklara atıfta bulunmadığı için eleştirileri üzerine çekmiştir.²⁴

Malcolm, İran gezisi sırasında etrafındaki insanlardan duyduğu bilgileri de kullanmıştır. Onun kullandığı diğer kaynaklardan ise yazıtlar, mühürler, madeni paralar ve Pehlevi dilinde birkaç metinden de söz edilebilir.²⁵ Ayrıca Londra Kraliyet Asya Topluluğu Kütüphanesi'nde bulunan el yazmalarından da yararlanmış. O, Marco Polo'dan Anthony ve Robert Shirley kardeşleri²⁶ ve Jean Chardin'e (1643-1713)²⁷ kadar bütün seyahatçıların yazdıklarını ve James Fraser'in (1713-1754) "Nadir Şah Tarihi"²⁸ başlıklı kitabını ve daha birçok eseri de derlemiştir.

Malcolm bunca kaynağa başvursa da İran tarihini, Firdevsi Şehnamesi gibi edebi eserler ve Dabestan-e Mezaheb gibi kitapların kurguladığı tarih anlayışına dayanarak anlatmıştır. Bununla birlikte Zand Avesta, Taberi Tarihi, Zinet-ül Tevarih de Malcolm tarafından en çok kullanılan kaynaklardır. Firdevsi Şehnamesi ve genel olarak eski İran efsaneleri en çok birinci ciltte kullanılmıştır.²⁹ Malcolm'un eserine yöneltilen eleştirilerde de en çok bu konu üzerinde duruluyor. Efsaneleri ve bir edebi eseri tarih yazımında temel kaynak olarak kullanmak ve olayları bu eserlerin üzerinden anlatmak metodolojik

²³ Tarafdari, A. M. (2018). *Melligerayi, Tarîhnegari ve Şeklgiri-ye Hoviyet-e Milli Novin der İran*, Emir Kebir Yayınları, Tahran, s. 11.

²⁴ Tarafdari, a.g.e. s. 12.

²⁵ Bigdeli, Rıza, (2012). *Peyvend-e Şark Şinasi ve İstimar der Ketab-e Tarih-e İran Ser Can Malkom, İttılaat Hikmet ve Marifet*, Yıl 7. Sayı 3., Tahran, ss. 9-12.

²⁶ 1598 yılında Kraliçe Elizabeth tarafından görevlendirilerek Safevi sarayını ziyaret etmişlerdir.

²⁷ İlk seyahati 1664-1670 yıllarında ve ikincisi 1671-1677 yıllarında gerçekleşmiştir. İran'ı ise ilk kez 1666 yılında ziyaret etmiştir. Daha fazla bilgi için: Vakıf Aslanov, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", Çev. Muhammet Kemaloğlu ve Aran Erdebili, *Doğu Araştırmaları*, Sayı. 15., 2016/1, ss. 75-150.

²⁸ *History of Nadir Shah* (1742).

²⁹ Malcolm, a.g.e. ss. 10.

olarak sorunludur. O diğer bütün kaynaklardan derlediği bilgileri bu iki eserden yararlanarak oluşturduğu tarihi kronik ve söyleme göre düzenlemiştir. Eser, İngiltere'nin siyasi amaçlarına yönelik yazıldığından bu metodolojinin ve söylemin rastlantı olmadığı ve bilinçli olarak seçildiği söylenebilir.

Malcolm, ikinci ciltte herhangi bir olaya tamamlık eden ve olaylarla yakından bağlantısı olan kişilerden bilgi edindiğini söyler. Bununla birlikte bazı konuları kendi gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı iddia eder. Örneğin Kaçar Hanedanı'nın yükselişi, Ağa Muhammed Han ve Fath Ali Şah'a adanmış pasajlarda hem görüştüğü insanların söylediklerine hem de kendi gözlemlerine dayanır.³⁰ Diğer bir örnekte dönemin hükümdarı Fath Ali Şah konusuna özel olarak değinmeyeceğini belirtmesine rağmen saraydaki yaşam ve hükümdarın kişiliği ve hükümdarlık tarzını ele almıştır.³¹ Bu incelemelerin çoğu genel olarak İran hükümdarları hakkında olsa da okuyucu bunların zamanın hükümdarının hükümdarlığına uygulanabilirliğini açıkça anlayabilir.

Malcolm, halkın karakteristik özelliklerini hükümetle ilişkilendirmiştir. Ona göre hükümetler halkların davranış tarzlarında belirleyici faktördür. Onun din, hükümet, coğrafya, gelenek ve görenekler ve İran halkının karakterine ilişkin tasvirleri kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Heterojen bir kültürel yapıya sahip olan, dolayısıyla da farklı bölgelerde farklı davranış kalıplarının sergilendiği İran ile ilgili genellemeler yapmanın sorunlu bir yöntem olduğu söylenebilir. Malcolm'a göre tarih boyunca İran'ın düşüşü ve gerilemesi halkın ahlakına da yansımıştır. Ona göre İranlılar dikkatsiz, aldatıcı, kaprisli ve en kötüsü bencil insanlardır.³²

Malcolm, İran tarihini kadim ve İslami dönem olmak üzere iki bölüme ayırmıştır. Bu yaklaşım Malcolm sonrası dönemde genel olarak İran tarihçileri tarafından da benimsenmiştir. Özellikle kadim İran (İslamiyet öncesi) özlemi, milliyetçi tarihçiler tarafından ana tema olarak yaygınlaşmıştır. İran milliyetçi tarihçileri, İranlılık ve Ariyan kimliğinin oluşturulmasında en çok "kadim İran ihtişamı" tezinden faydalanmışlardır. Bu yaklaşıma göre kadim İran'ın gelişmiş, saygın ve güçlü bir devlet olmasına karşın İslamiyet'in gelmesiyle bu devlet ihtişamı kaybetmiş, ırkı ve kültürel varlığı kirlenmiştir. Malcolm, İranlıların İslam'dan önce ileri bir halk olduklarını söylüyordu. "İran'ın kadim eserlerine baktığımızda şöyle anlaşılıyor ki, İran'ın ilk halkı, memleket işlerinin düzenli

³⁰ Malcolm, a.g.e. ss. 549

³¹ Malcolm, a.g.e. ss. 631-634.

³² Malcolm, a.g.e. ss. 565-566.

ilerlemesini sağlayan ve devlet ile halk ilişkisini düzenleyen konularda iyi ilerlemişlerdi; bu devletin egemenliğinde sahip oldukları refah ve rahatlığı hiçbir zaman görmediler.”³³ Ona göre bütün bu rahatlığı ve huzuru bozan Arap istilası ve İslamiyet'tir.

Malcom'a göre İslamiyet'in en güzel özellikleri Hıristiyanlıktan gelmektedir. Müslümanlar arasında her şeyi kılıç belirler. Kendi ifadesiyle “İslam, reforma karşı bir dindir ve takipçileri önyargılar, batıl inançlar ve mantıksız eğilimlere bağlıdır. Bu dinin sonucu barbarlıktan başka bir şey olamazdı. Çünkü yüksek bir medeniyet düzeyine ulaşmış Müslüman bir millet örneği yoktur ve istisnasız olarak bu dini kabul eden tüm ülkelerin halkı her zaman hükümetten gelen zarara, şiddete, tahakküme ve istikrarsızlığa maruz kalmışlar.”³⁴

Malcolm'un İslamiyet ve Müslüman ülkeler konusunda düşünceleri başka oryantalistlerle de örtüşmektedir. Bu husus İslamiyet odağında tartışılabilir gibi, Malcolm'un “kadim İran” dediği dönemin ne kadar gerçek olduğu konusunda da tartışılabilir. Özetle milliyetçi tarihçiler, Malcom gibi oryantalist yazarlardan etkilenerek Arap istilasını İran'ın geri kalmışlığının temel nedeni olarak kabullenip savunmuşlar. Bu söylemde “Arapların gelmesiyle İranlıların ırkı bozulmuş, saflığını kaybetmiştir. Bu da İran'ın geri kalmışlığının temel sebebi gibi kabul edildi.”³⁵

Oryantalist bakış açısında en çok vurgulanan Doğu despotizmi konusu Malcolm'un eserinde de yer yer karşımıza çıkmaktadır. Kitapta İran toplumu ve genel olarak Asyalılarla ilgili genellemeler yapılmış ve yargıda bulunulmuştur. Malcom'a göre Asyalılar özgürlüğün değerini bilmiyor ve özgürlükten ziyade güvenliğe değer veriyorlar. Ona göre Asyalılar, güvenliğe ancak sert bir diktatörlük (despot) liderliğinde ulaşabileceklerine ve bunun zayıf bir yönetimle sağlanmayacağına inanıyorlar. Aynı şekilde İran'ı barbarlık durumunda kalmış ve ilerleme kaydetmemiş bir despot toplum olarak değerlendirmiştir. O, bu konuda daha da ileriye giderek İran'da, yönetimlerin terör ve vahşet faktörünü kullanarak ülke güvenliğini sağladıkları yaklaşımını desteklemiştir. Ona göre halk sadece bu yöntemle barış ve huzur içinde yaşayabilir. Bir başka yerde, Malcom, I. Şah Abbas'ın ülkede düzenini korumak adına kendi çocuklarını öldürmesini savunmuştur; bu özelliğe sahip olmayan padişahları

³³ Malcom, a.g.e., s. 4.

³⁴ Malcom, a.g.e. s. 220.

³⁵ Tarafdari, a.g.e., s. 17.

ise eleştirmiş ve hatta kınamıştır. Malcolm, eserinde istibdadı hiçbir şekilde kınamamıştır. Ona göre istibdat sebep değil sonuçtur. “Kadınların toplumdaki konumları, mutlakiyetçiliği ve tiranlığı besler. Müslümanlar evlerinde birer mutlak müstebitler. Onların bu istibdadı, hükümete de yansımıştır. Böylece toplumun yarısını köleleştirerek diğer yarısı zalimler olarak tezahür ediyor. Bu da ilerleme ve uygarlık için güçlü bir engeldir.”³⁶

Sonuç

İranoloji disiplinin kurucularından biri olarak kabul edilen John Malcolm’un “İran Tarihi” eserinden önce bu alanda yazılan bütün eserlerin siyasi kronik olduğunu söylemek mümkündür. Eser, ilk modern tarih metni olmakla birlikte Avrupa’da uzun yıllar İran tarihi ile ilgili başucu kaynak gibi kullanılmıştır. Eserin içeriği, söylemi ve atıfta bulunduğu kaynaklar itibarıyla onu basit bir tarih kitabı olmaktan çıkarıyor.

İngiliz oryantalizminin İran konusunda ilk eseri olarak bilinen “İran Tarihi”, İranlılar için bir tarih inşası girişimidir. Eserde bir Avrupalı gözüyle İranlıların karakteristik özelliklerinden, din, efsane, hükümdarlık, devlet-toplum ilişkisi ve daha birçok konu ele alınmıştır. Burada kurgulanan tarih anlayışı ve söylemi, İngiliz politikalarına hangi yönlerden hizmet ettiği başka bir çalışmanın konusu olabilir. Ancak şunu görmek mümkün ki, Malcolm’un eseri, modern dönem İran’ın siyasi tarihini kökten değiştirmeye yardımcı oldu. Nitekim bugün İran’da devleti nezdinde ve özellikle milliyetçi tarihçiler tarafından benimsenen tarih anlayışı ve yöntemi Malcolm’un temelini attığı anlayıştan esinlenmiştir. Ayrıca eser, 20. yüzyılın başlarından itibaren İran’da kurumsallaşarak devlet ideolojisine dönüşen Fars/İran milliyetçiliği tarih yazımı açısından da bir kaynak eserdir.

“İran”, “İranlılık” ve “Aryanizm” kimliğinin ilk tarihi dayanaklarını inşa eden eser, İran tarihinde devlet-toplum ilişkisini modern üslupla ilk kez anlatan metindir. Malcom’u takip edenlerden Celalettin Mirza (1827-1872), Mirza Ağa Han Kermani (1854-1896), Feth Ali Ahundzade (1812-1878), Hasan Pirnia (1871-1935), Abdül Hüseyin Zerrinkub (1923-1999) ve Zebihullah Safa (1911-1999) gibi isimler, aynı zamanda Fars/İran milliyetçiliğinin ilk ideologları ve yazarları olarak bilinmektedirler. Malcolm’dan etkilenen ve onu takip eden milliyetçi tarih yazımında, padişahlar, hanedanlar ve özellikle Arap-İslam medeniyeti ve halifeliliğiyle ilgisi olmayan siyasi ve toplumsal hareketler geniş ölçüde övülür, saygı görür ve hatta kutsanır. Bunun dışında İran toplumunun

³⁶ Malcolm, a.g.e. s. 220.

sosyo-kültürel yapısı, Türkler ve Türklük gibi önemli hususlar göz ardı edilir. Aslında milliyetçi tarih yazımı ve genel olarak Fars milliyetçilerin ideolojik anlamda yapmak istedikleri, kadim İran'ı yeniden inşa etmektir. Pehlevi Hanedanı'nın "öze dönüş" tezi, kadim İran'ı yeniden inşa etmeyi amaçlıyordu. Bu dönemde "2500 Yıllık Törenler" adı altında her yıl gerçekleştirilen yüksek maliyetli etkinliklerin temel amacı da bu idi. Bu çalışmalar sonucu İran imajının sadece Avrupalılar nezdinde değil, İran halkı açısından da değiştiğini söylemek mümkündür.

Bugün bile İranlılık kimliği ve milliyetçiliğinin ideolojik bileşenlerinin temelinde Malcom'un iddia ettiği "kadim İran ihtişamı" yatıyor. Bu anlayışta ayrıca üstün ırk (Ariyan) ve "İranlıların Avrupalı bir ırk" oldukları düşüncesi de önemlidir. Böylece Malcom ve akabinde şekillenen İran milliyetçi tarihçilere göre İslam medeniyeti ve Türk kültürü karşısında "kadim İran" kültürü ve medeniyetini anımsatan her şey İran'ın bugünkü ihtişamını arttıracak, onu geri kalmışlıktan kurtaracak ve Avrupa düzeyine yükseltecektir. İranlıların Avrupalılarla aynı ırktan (Ariyan) olduğunu iddia etmek, İran kimliğine üstün özellikler atfetmek ve kadim İran medeniyetini yeniden inşa etmeyi ilk kez gündeme getiren Malcom, aslında İran'ın heterojen bir etno-kültürel yapıya sahip olduğundan haberdardır. Ancak eserinde bu alanlar göz ardı edilmektedir.

KAYNAKÇA

- A. K. S. Lambton, (1995). *Sir John Malcolm and the History of Iran*, British Institute of Iran Studies, London.
- Bigdelu, Rıza, (2012). Peyvend-e Şark Şinasi ve İstimar der Kitab-e Tarih-e İran Ser Can Malkom, İtilaat Hikmet ve Marifet, Yıl 7. Sayı 3., Tahran, ss. 9-12.
- Fraser, James, *History of Nadir Shah (1742)*, London.
- Ghadimi Gheydari, Abbas, (2014). *Tedavom ve Tehevol-e Tarih-nevisi der İran-e Asr-e Kaçar*, Tahran, ss. 169-179.
- Hallingbery, William, (1981). *Ruzname-ye Sefer-e Heyet Sir John Malcolm*, Çev. Huşeng Emiri, Ketabsera Yayınları, Tahran.
- Kaye, John William, *The Life and Correspondence of Major-General Sir John Malcolm, G.C.B., Late Envoy to Persia, And Governor of Bombay; From Unpublished Letters and Journals*, 2 vols., London, 1856.

- Khalili, Mohsen, (2006). *Negd-i ez Diger, İraşenasi İngilizi*, Pejuheşname-ye Ulum-e Siyasi, Cilt 1, Sayı 2, Bahar Tahran, s. 138.
- Mahmud, Mahmud, (1999). *Tarih-i Revabit-i Siyasi İraş ve İngiliz der Gharn-e 19*, Eghbal Yayınları, Tahran, C. 1., s. 33-44.
- Malcolm, Sir John, (2000). *Tarih-e Kamel-e İraş*, Farsça Çev. Mirza İsmail Hayret, Efsun Yayınları, Tahran.
- Tarafdari, Ali Muhammed, (2018). *Melligerayi, Tarihnegari ve Şeklgiri-ye Hoviyet-e Milli Novin der İraş*, Emir Kebir Yayınları, Tahran.
- Vakıf Aslanov, (2016) “Jean Chardin ve Seyahatnamesi”, Çev. Muhammet Kemaloğlu ve Aran Erdebili, *Doğu Araştırmaları*, Sayı. 15., 1, ss. 75-150.
- William Hollingbery, (2011). *A Journal of Observations, made during the British Embassy to the Court of Persia, in the years 1799, 1800 and 1801*, British Library, Historical Print Editions, London.
- Yap, M. A., (1981). *Do Moverrih-i İngiliz-i Tarih-i İraş*, Farsça Çev. Yakup Ajend, Gosterde Yayınları, Tahran.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/browne-edward-granville>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ingiliz-dogu-hindistan-sirketi>.

TUYUHUNLARIN QIANGLAŞMA (TİBETLİLEŞME) MESELESİ VE ONLARIN TÜRK KÜLTÜRÜ İLE YAKIN İLİŞKİSİ ZEKİ TOK*

Öz: Türklüğü veya Moğolluğu tartışmalı olan Tuyuhunlar, Türk tarihi araştırmalarında önemli bir dönemi ifade etmektedir. Yaklaşık 350 yıl yaşattıkları (tahminen M.S. 329-663) devletleri, Gansu ve Kök Nur (Qinghai) merkezli olarak etrafa genişlemiştir. Hakim oldukları bazı bölgelerde nüfusun çoğunluğunu Qiangların oluşturması sebebiyle kimi çevrelerce Tuyuhunların Qianglaştığı yani kültürel değişime uğradıkları öne sürülmüştür. Biz bu çalışmamızda Çin kaynaklarına dayanarak Tuyuhun ve Tibet kültürünün özelliklerini tetkik edip, Tuyuhunların; Türk kültürü ile yakın ilişkisini ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Tuyuhun, Qiang (Tibet), Türk, Moğol, Çin kaynakları, Kültür

THE PROBLEM OF TRANSFORMATIONS OF TUYUHUNS TO QIANG (TIBETIAN) AND THEIR CLOSE RELATIONSHIPS OF THE TURKISH CULTURE

Abstract: Tuyuhuns, whose race, being Turk or Mongol, are controversial, represents a very important period for Turkish history. Their state, which was existed for about 350 years (estimated 329-663 A.D.), had expanded around as Gansu and Kök Nur (Qinghai). It has been suggested that Tuyuhuns became Qiang, that is, they underwent a cultural change because the majority of the population in some regions they dominated were Qiang. In this study, we examine the characteristics of Tuyuhun and Tibetan culture based on Chinese sources and examine the Tuyuhuns; We will reveal its close relationship with Turkish culture.

Keywords: Tuyuhun, Qiang (Tibetan), Turkish, Mongolian, Chinese resources, Culture

---

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. zekitok.1907@gmail.com. Orcid: 0000-0001-8351-782X

Giriş

Tuyuhunların Tarihine Kısa Bir Bakış

Tuyuhunların kurduğu devletin ömrü yaklaşık 350 yıldır (tahminen M.S. 329-663). Onların menşei ve dili bahsinde Türk ya da Moğol oldukları görüşünün yanında günümüzde bir dayanağı kalmayan Tunguz oldukları görüşü de vardır. Tuyuhun tarihi üzerinde en önemli bilgileri bulduğumuz Çin kaynaklarının ifadesine göre Tuyuhunların kökeni Xianbeilerin 鮮卑 Murong 慕容 boyundan gelme idi.

Onlar geniş bir sahada varlık gösterdiler: Gansu'nun güneyi, Tibet, Kök Nur (Qinghai 青海) ile Sichuan'ın kuzeybatı ve Doğu Türkistan'ın güneydoğusuna hakimdiler.

Tuyuhun (?-317 吐谷渾), Murong beyi Shegui'nin 涉歸 cariyeden doğma büyük oğluydu. Baba Shegui hayattayken cariyeden doğma büyük oğlu Tuyuhun ve baş hatundan küçük oğlu Muronggui'nin boylarını ayırdı. *Jin Shu*'ya göre Tuyuhun'a 1700 aile; *Wei Shu*, *Bei Shi* ve *Song Shu*'ya göre ise 700 hane verdi. Shegui ölünce (283), küçük kardeş olmasına rağmen Muronggui 慕容廆 boyların başına geçti (285). Biraz sonra iki kardeşin atları kavga etti. Otlakların paylaşımı ve erklik mücadelesi iki kardeşin arasını açmıştı. Tuyuhun, Liaoxi'deki 遼西 ya da Liaodong'daki 遼東 (Çin'in kuzeydoğusunda) Murong boyundan ayrılıp batıya göç etmeye başladı. Gansu'nun güneyi ve Kök Nur civarında yerleşmeye başladılar. Yerleştikleri sahada zamanla yerli halklardan Qiang 羌 ve Diler 氐 ile Hun (Çeşitli Hun boyları ki bu sebepten Tibetliler Tuyuhunları "Aza/Ha-za" şeklinde kaydetti, Xia Beylik ailesi Helian, Kuzey Liang Devleti'nin bir kısmı), devletleri yıkıldıktan sonra gelen Tabgaç yönetici zümresi ve Xianbei (Batı Qin Qifu ailesi, Yifu ve Qihanlar gibi) boylarını kendilerine kattılar.

Tuyuhunların üçüncü beyi Yeyan'ı (329-351 葉延) devletin kurucusu kabul ediyoruz çünkü tam anlamıyla bir devlet yapısını ancak bu zamanda görüyoruz.

Mugui (426-436 慕璜) isimli bey zamanında güçlenme devrine girdiler, devletlerinin çevresinde bulunan beylikleri topraklarına kattılar, halkın sayısı

her geçen gün arttı. Tuyuhunlar artık Çin'in kuzeybatısındaki güçlü devletlerden biri haline geldi.

Shiyin'in (452-481 拾寅) yönetimi zamanında şehirler kurdukları göze çarpmaktadır, keza saraylar inşa ettiler, küçük beyler hep saraylar inşa etti. bu zamanda ülkede Budizm de yayılmaya başladı.

Tuyuhunlar en güçlü dönemlerine ise Fulianchou (490-529 伏連籌) döneminde ulaştı. Onlar, Doğu Türkistan'ın güneydoğu bölümüne uzandılar, günümüz Çakılık 鄯善 ve Çerçen 且末 topraklarına hakimdiler (ihtimal ki bu arazilere Shiyin devrinde hakim oldular). Bu dönemde, Türk devlet teşkilatının bir hususiyeti olan iki kanatlı yönetimi uyguladılar, Çakılık; batıdaki başkentleriydi.

Kualü (535?-591 夸吕) döneminde "Kağan" unvanını kullandılar, bu dönemki merkezleri, Kök Nur'un 15 li batısındaki Fusicheng 伏俟城 adlı bir şehirdi. Yine, batıdaki başkentleri Çakılık idi; doğudaki Fusicheng'deki esas kağana bağlıydı.

Tuyuhunlar zamanla zayıfladı. Bir dönem Sui Devleti onlara son verdi (609-618). Sui Devletinin yıkılışı sonrasında Tuyuhunlar, Kök-Türklere bağlandılar.

Tuyuhunların son zamanlarında komşuları Tibetliler güçlenmişti ve Qiang boylarını kendilerine kattılar. Sıkıştıkları coğrafyadan çıkış için görünürde tek yolları vardı ki o hedefe ancak Tuyuhun Devleti'ni yok etmekle ulaşabilirlerdi. Tuyuhunların güvenlik sorunu ciddi boyuttaydı. 634-663 yılları arası Tang Devleti'nin himayesine girdiler. Nihayetinde 663 yılında Tibetliler Tuyuhun Kağanlığı'nı yıktı, onların doğu ve batı kanadını ele geçirdiler¹.

---

¹ Giriş kısmında özetini verdiğimiz Tuyuhun tarihi üzerine ayrıntılı bilgi ve onlar hakkında genel literatür için bakınız: tarafımızca gerçekleştirilmiş yüksek lisans tezi: Zeki Tok, "Tuyuhun Tarihi (MS. III.-VII. Yüzyıl)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul, 2020.

Tuyuhun ve Qiang (Tibet) Kültürlerinin Çin Kaynakları Merkezli Karşılaştırılmaları ve Tuyuhunların Türk Kültürü İle Benzerliği

Tuyuhunların kurdukları devlette ciddi bir Qiang (Tibet)² nüfuzu olduğu üzerine tartışmalar vardır. Hatta onların kurdukları devlete “Qiang asıllı Tibet Devleti” diyenler bile vardır; ancak bunun tarihi gerçeklere uygun olmadığını düşünüyoruz. Gumilev’in “hürriyet düşkünü küçük halk” dediği Tuyuhunlar, etnik özelliklerini korumayı başarmışlardı³.

Tuyuhunların, ilk dönemki toprakları genel olarak bugünkü Gansu’nun güneyindeki topraklar, Sichuan’ın kuzeybatısındaki arazi ve Kök Nur havaliydi. Bahsedilen büyük sahada kadim zamanlardan bu yana Tibetlilerin ataları olarak kabul edilen Qiang ve Di toplulukları vardı. Tuyuhunlar yeni geldikleri bu toprakları ele geçirmekle Qiang ile Di topluluklarını da uzun yıllar idareleri altında tuttular⁴. Burada sözü edilen Qiang ve Dilerde; Türk, Moğol ve Yuezhi (Rouzhi 月氏/月支) tesiri vardı⁵.

² Çalışmamız için önemli meselelerden biri de Qiang ve Dilerin, Tibetlilerin ataları olduğu konusunda tartışmaların olmasıdır. Çin kaynakları ve çağdaş araştırmacıların kayıtlarını nazarı dikkate alarak Qiangların Tibetlilerin ataları olduğu görüşünü benimsedik. Bu konuda farklı görüşler için bakınız: *Jiu Tang Shu*, 196. Bölüm; *Xin Tang Shu*, 216. Bölüm; Huang Chi-Huei, “Tang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1970; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995; Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009, s. 499-536; István Vásáry, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, Çev. Dr. İsmail Doğan, İstanbul, 2007, s. 156-161; Sema Orsoy, “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya’da Ti ve Ch’iang Kavimleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Ankara, 2013; Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020; Li Wenshi 李文实, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001. Yine ülkemizde yakın dönemde Tibet tarihi konusunda tamamlanan bir çalışma vardır. Keza Tibetlilerin tarihi ve kültürüne dair birçok mesele derli toplu olarak buradan takip edilebilir: Enes Adıgüzel, *Tibet Yüksek Dağlarının Konar Göçer İmparatorluğu*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2024.

³ L. N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002, s. 524-525 ve 536.

⁴ Sema Orsoy, “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya’da Ti ve Ch’iang Kavimleri”, s. 29-85; Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 500-501.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 2015, C. 2, s. 450-456; Bahaeddin Ögel, “Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüce-Çi’ler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957, s. 247-278; Ying-Shih Yü, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Selçuk Esenbel, Derleyen Denis Sinor, s. 180; Helmut Hoff-

Tuyuhunlar bölgeye göç ettikten sonra çok sayıda Qiang ve Di nüfusuna sahip oldu. Tuyuhun ve Tibetlilerin kurduğu bu ilişki nedeniyle Tuyuhun ülkesindeki Qiang ve Di⁶ nüfuzu bahsinde ciddi tartışmalar meydana gelmiştir, bu tartışmada öncü ve aynı zamanda tarihe not bırakan belli başlı tarihçiler vardır. Tartışmaya dair görüşler günümüze yaklaştıkça daha olgunlaşmıştır⁷.

---

man, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 503; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 137.

⁶ *Nan Qi Shu*, s. 1025'teki kayıtlarda: Muronggui'nin cariyeden doğma ağabeyi Tuyuhun, Di Beyi 氏王 oldu kaydına rastlarız. Ma Manli, bu bilgiden yola çıkarak Di topluluğunun Tuyuhun Devleti'nin kuruluşunda başlıca gücü oluşturduğunu söyler bakınız: Yang Jianxin 杨建新, Ma Manli 马曼丽 ve diğerleri, *Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史*, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990, s. 180. Ancak burada bir yazım hatası olduğunu düşünüyoruz. Hatanın kaynağı “氏” karakterine çok benzeyen Di karakterinin yazımından kaynaklıdır. Doğru kayıt şu şekilde olmalıdır: Muronggui'nin cariyeden doğma ağabeyi Tuyuhun ailenin (boyun, halkın) beyi 氏王 oldu.

⁷ Bazı araştırmacılar, Qiangların Kök Nur'da Tuyuhun Devleti'ni kurduğunu; Tuyuhun Devleti'nin Qianglarla gerçekleşen etnik bir kaynaşma sonucunda oluştuğunu; Tuyuhun'un ardından gelen beylerden itibaren Tuyuhunların güçlenmesinin Qianglarla bütünleşmeleriyle gerçekleştiğini veya Qiang kültürünü kabul etmeleriyle olduğunu söylemiştir. Tuyuhun tarihi meselelerinden biri olan bu konuda araştırmacıların görüşlerinden birkaçı şunlardır: Eberhard'ın düşüncesine göre bağımsız olarak hareket eden Xianbei boyları büyük ve geniş Tibet topraklarına göç etti, burada devlet kurup yerli Tibet halklarını yönettiler neticede Moğol ve Tibetlilerden oluşan Tuyuhun olarak bildiğimiz yeni bir topluluk ortaya çıktı. Önceki zamanlarda Tuyuhunlara az da olsa Türkler karışmıştı. Tuyuhunların yönetim erki Xianbei ancak ahalsininin Tibetli idi, Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 18, 147, 152 ve 195; B. Ögel'e göre Tuyuhunlar çeşitli Xianbeiler ve Hunların karışmasıyla oluşmuştur. Keza, Proto-Moğol ve Tibetlilerin birleşmesi ya da karışmasından Tuyuhun halkının ortaya çıktığını söylemiştir, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, s.241 ve C. 2, s. 382-383; Helmut Hoffman'a göre Qianglar devlet kuramamışlardı, yağmacılık yapmak ve emniyet içinde yaşamak için kısa süreli birlikler oluşturmuşlardı. Bozkır halklarının hakimiyeti altına giren Qiang toplulukları da vardı. Mesela Tuyuhun Devleti çatısı altında birleşen Qiang toplulukları. Tibet'in kuzeydoğusundaki Qiang toplulukları, Tuyuhun Devleti egemenliğine altına girdi, Helmut Hoffman, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s. 501-502; Ma Manli şu düşüncededir: Tuyan'ın öldürülmesi hadisesi Tuyuhun'un torunu olan Yeyan'dan itibaren devlet ve yerel halk ile sürdürülen ilişkilerde bir değişime neden oldu. Onlar, Çinlilerin yönetimdeki deneyimlerini özümlediler ve yönetimde yerel ahaliye bağlı olup ülke işlerini böyle hallettiler. Tuyuhunların memurlarının isimlerinden görüleceği üzere Saray Danışmanı Boluolin 薄洛鄰, Başkâtip Zhong'edi 鍾惡地, Saray Danışmanı Qisuyun 乞宿雲, Başkâtip Zenghe 曾和 ve diğerleri çoğunlukla Qiang, Gaoche 高車 ve Çinli zümrelerdendi. Tuyuhun yönetiminin bu milletlerden kişileri yüksek mevki ve bürokraside kullanması, karşılıklı ittifak ve güvene dayalı bir tür ilişkinin ifadesidir. Suixi'nin yönetimi zamanında Qiang halkı Tuyuhun Devleti yönetiminde güce ve önemli görevlere sahipti. *Zizhi*

Bununla beraber ülkemizde; “Tuyuhunların Qianglaştığı (Tibetlileştiği)” yönündeki görüşün genel olarak Eberhard etkisiyle olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Türk bilim dünyasında Tuyuhunlar üzerine yapılan sohbetlerin ana referans noktası (dipnotlarda da verdiğimiz) Eberhard’ın *Çin Tarihi* kitabındaki ifadelerdir. Eberhard’a göre bağımsız olarak hareket eden Xianbei boyları büyük ve geniş Tibet topraklarına göç etti, burada devlet kurup yerli

---

Tongjian, s. 3245-3246’da “Beyin sağı solu” hep Qiang’dı kaydı vardır. Onların güç ve imkanı, beyin kardeşini istedikleri halde öldürebilecek seviyedeydi. Ama Qianglar isyan etmek için ellerindeki büyük gücü kullanmayı tercih etmediler. Bu örnek Tuyuhunların birlik olma siyasetinin başarısızdır, Qianglara uyguladıkları politikalarında başarılı olduklarını gösterir. Çünkü Qiangların, Tuyuhun Devleti’ndeki yüksek görevdeki temsilcisi, Tuyuhun Devleti’nin varisini desteklemiş ve ülke menfaatlerine göre hareket etmiştir. Onların, birlik oluşturmaya dayalı ilişkisi esasen Tuyuhunların Qiang topraklarında birliğini ve yere sağlam basmasını sağlayan ana nedendi... Bakınız: Ma, *Xibeî Minzu Guanxiishi*, s. 179-180; Li Wenshi’ya göre ise Tuyuhunların esasen bir Qiang devleti olduğuna dair görüşler Fan Wenlan 范文瀾 ile başlamıştır. Tuyuhunların Çin tesiri altında kaldığı, Çinlilerin çeşitli sistemlerini kullandığı, keza onların Qianglar ile karışmasından yönetici sınıfın ortaya çıktığı, onların Qianglaştıkları, bu durumdan dolayı Tuyuhun Devleti’nin esasen Qiang devleti olduğu, Qiangların Kök Nur’da Tuyuhun Devleti’ni kurduğu, yani Tuyuhun Devleti’nin kuruluşu ve sonraki devirleri için Çin ve Qiang etki ve tesirini ortaya atan bilim insanları olmuştur. Onların görüşüne göre Tuyuhunlar aslında, Tibet İmparatorluğu öncesi bir Qiang devletine benziyor, Qianglaşıyor ve bağımsız bir varlık gösteremiyorlardı. Ancak nüfusu az bir topluluğun geldikleri bölgede devlet kurmaları onların nüfusu fazla bölge halkı tarafından asimile edileceği anlamına gelmez, bunun örnekleri tarih sayfalarında görebiliriz. Dolayısıyla Tuyuhunların Qiangların bölgesinde devlet kurmaları, devletin Qianglar tarafından kurulmuş olduğu veya onların tamamen Qiang’a dönmüş olmasını gerektirmez. Tuyuhun Devleti, Qiangların topraklarında kuruldu, gelişti; fakat Qianglar, Tuyuhun Devleti’ni kurmadı. Onlar, Qiang kültüründen önce Çin kültürünü benimsedi (Tuyuhun ülkesinde Budizm’in yayılması, onların Çin takvimi kullanmaları, Çin imparatorunu taklit etmeleri, Çin’in verdiği unvanları kabul etmeleri, memuriyet unvanlarını almaları, Çin kılık kıyafeti [resmi tören elbisesi] kullanmaları...). Tang Devleti ve Beş Sülale dönemlerinden sonra Tuyuhunların batı tarafındaki siyasi güçleri sona erdiği için yavaş yavaş tarihten silindiler, bu arada onlardan bir bölüm günümüze kadar varlığını sürdürdü ama keşfedilmedi. Bunun bize gösterdiği; ilk zamanlarda Tuyuhunlar, Qiang topraklarında devlet kurdular ancak Qianglaşmadılar. Üstelik sonraki dönemlerde Qiang topraklarında bin yıldan daha fazla varlık gösteren ve bugün de bazı karakteristik özelliklerini sürdüren Tuyuhunların nesilleri vardır ki onlar ne Qiangların devamı olan Tibetlilere ne de Han-Çin ve Moğol milletine benzemektedir. Bu nedenle Qiangların Tuyuhun Devleti’ni kurduğu düşüncesi gerçeklikten uzaktır. Bu görüşe sahip olanlar, ilk zamanlar Tuyuhunların beş yüz veya bin beş yüz aile olmalarından dolayı onların hükümet kuracak güç ve üstünlüğe sahip olmadıklarını savunur. Gerçekte üç yüz yıldan fazla zaman içinde Tuyuhunların insan nüfusundaki artış çok fazla oldu. Sadece Tang başlangıcında bağlanan Nuohebo’yu takip eden birkaç bin çadır Tuyuhun vardı. Ayrıca Tang’ın orta döneminde, Tibetlilerin yönettiği Tuyuhun askeri genellikle on binlerce veya yüz binlerce idi ki bu onların uzun süre bağımsız olarak var olmalarının nedensiz olmadığını gösterir. Bakınız: Li, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, s. 316-322.

Tibet halklarını yönettiler neticede Moğol ve Tibetlilerden oluşan Tuyuhun olarak bildiğimiz yeni bir topluluk ortaya çıktı. Önceki zamanlarda Tuyuhunlara az da olsa Türkler karışmıştı. Tuyuhunların yönetim erki Xianbei ancak ahalişi Tibetli idi. Eberhard'ın bu görüşü az veya çok taraftar bulmuştur.

Yine, Tuyuhun-Qiang (Tibet) kültür özelliklerini inceleyen ve birbirinden farklı olduğunu ortaya koyan Li Wenshi'nin çalışması bize ilham olmuştur⁸.

Peki, Tuyuhunların ve Tibetlilerin ise gerçek anlamda bir devlet teşkilatının, kültürünün ortaya çıktığı dönemin kültür kayıtlarını inceleyelim. Bunu yaparken Çin kaynaklarına dayanarak, Tuyuhunların ve Tibetlilerin “klasik dönemlerinin” özelliklerini karşılaştıralım. İki topluluğun devlet yapısını, kültürünü kelimesi kelimesine bir anlayışla değil; fakat büyük resme bakarak incelemek tarihi gerçekleri daha anlaşılır kılacağımızı düşünüyoruz:

Memuriyet, Yönetim Yapısı, Yerleşim Yerleri ve Cezai Yaptırımlar

Tibetlilerde

Tibet imparatoruna Zanpu 贊普, onun karısına ise Momeng 末蒙 denirdi. Devlet idaresinde Başbakan'a (Daxiang 大相) Lun-chai 論莖 (veya Dalun 大論); Başbakan Yardımcısı'na (Xiaoxiang) 小相 Lun-chai-hu-mang 論莖扈莽 (veya Xiao-lun 小論), Hudut Valisi'ne (Duhu 都護) Xi-bian-che-bu 悉編掣逋 derler. Yine içerde Dahiliye Nazırı'na (Daxiang 大相) Nang-lun-che-bu 囊論掣逋 (veya Lun-mang-re 論莽熱); vekiline 副相, Nang-lun-mi-ling-bu 囊論覓零逋; Dahiliye Vekil Muavini'ne (Xiaoxiang 小相) Nang-lun-chong 囊論充; keza Devlet Vekili'ne (Zhengshidaxiang 整事大相) Yu-han-bo-che-bu 喻寒波掣逋; Devlet Vekili Muavini'ne (Fuzhengshi 副整事) Yu-han-mi-ling-bu 喻寒覓零逋; Devlet Vekili İkinci Vekili'ne (Xiaozhengshi 小整事) Yu-han-bo-chong 喻寒波充 derlerdi ve hepsi ülke işlerinden sorumluydu. Nazırlar kuruluna Shang-lun-che-bu-tu-qu 尚論掣逋突瞿 derlerdi⁹.

⁸ Bakınız: Li, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, s. 351-361.

⁹ *Xin Tang Shu*, s. 6071-6072. Ayrıca bakınız: *Jiu Tang Shu*, s. 5219. Memuriyetlerin yaklaşık olarak Çince-Tibetçe-Türkçe karşılığı ve ayrıntılı bilgi için bakınız: Huang Chi-Huei, *a.g.e.*, s. 10-11; Brandon Dotson, “Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law

Memurlarının mühür süslemeleri arasında, en rütbeli memur sese 瑟瑟¹⁰; ondan sonraki altın; sonraki altınla üslenmiş gümüş; sonraki gümüş; en altta bakıra kadar gider, ebatlarında farklılık olurdu. Onları kollarının önüne takarlar böylece hiyerarşileri belli olurdu¹¹.

Söylenene göre Tibetliler, otlakları takip ederek hayvancılık yaparlar, şehir ve surları ile küçük yerleşim yerleri olmasına rağmen oralarda oturmak istemezler, keçe çadırda yaşarlardı. Asilzadeler, Büyük fulu (Da fulu) 大拂盧 adında çadırda yaşar; bunlar, yüzlerce kişiyi barındırırdı¹²... Evleri engebesiz arazide⁹ olmakla beraber boyları birkaç metre idi¹³... Boylar, Küçük fulu'da (Xiao fulu) 小拂盧 yaşardı...¹⁴.

Küçük suçlarda suçlunun gözlerini oyarlar (gözünü çıkartırlar) veya ayakları ya da burnunu keserler yahut kırbaçla vurarak cezalandırırlar, bunlar memurun keyfine göre olup kesin bir kaide yoktu. Ceza evlerine gelince, birkaç metre derinliğindeki hücrenin içinde suçluyu hapsederler, 2-3 yıl sonra serbest bırakırlardı¹⁵.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre, Yeyan'ın (329-351) iktidarı zamanında Tuyuhunların devlet örgütlenmesi tamamlanmış kabul ediyoruz. *Jin Shu*'da Tuyuhunların siyasi bir güç olarak kaynaklarda kaydedilmeye başlanmasıyla ilkin memuriyet unvanı olarak Başkâtip (Zhangshi) 長史, Saray Danışmanı (Sima) 司馬 ve Generali (Jiangjun) 將軍 görüyoruz¹⁶. Daha sonraki devirlerde ise Kağan (Kehan) 可汗, Hatun (Kezun) 恪尊¹⁷, Başbakan (Chengxiang) 丞相,

---

and State and its Old Tibetan Antecedents”, Doktora Tezi, *Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford*, 2006, s. 223-224; Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 285-286.

¹⁰ Tibetlilerin altından daha değerli gördükleri bu maden çoğunlukla koyu mavi renkli lapis lazuli, kimi zaman sodalit, turkuaz ve üstelik safir anlamına da gelmekteydi, Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 287.

¹¹ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹² *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹³ *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

¹⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6072. *Jiu Tang Shu*, s. 5219-5220'deki bilgiler yaklaşık olarak böyledir; sadece “ayakları kesilir” kaydı eksiktir.

¹⁶ *Jin Shu*, s. 2537-2538.

¹⁷ Hatun'un bozulmuş şekli olmalıdır. *Wei Shu*, s. 2240 ve *Zhou Shu*, s. 913'te kezun 恪尊; fakat *Bei Shi*, s. 3186'da muzun 母尊 olarak kayıtlıdır.

Bey (Wang) 王, Gong (rütbece beyin altı) 公, Yardımcı İdareci (Puye) 僕射, Bakan (Shangshu) 尚書, Bakan Yardımcısı (Shilang) 侍郎, Saray Koruması (Langzhong) 郎中, Vali Yardımcısı (Biejia) 別駕 görülmektedir¹⁸.

Tuyuhun'un "Kağan 可汗" unvanını kullandığı Çin kaynaklarında kayıtlıdır¹⁹ ancak Tuyuhun'un kağan unvanını kullanması tartışmalıdır, buradaki kullanım devlet başkanı değil bir boy beyi düzeyindedir veya Shiratori'ye göre büyük ihtimal sonradan eklenen bir bilgi olmalıdır²⁰. Daha sonraki beylerden Shuluogan (405-417 樹洛干), "Büyük Ordu Müfettişi 大都督", "Arabalı Atlı Büyük General 車騎大將軍", "Büyük Chanyu 大單于", "Tuyuhun Beyi 吐谷渾王" unvanlarını kendine almıştı. Halkını eğitti ve halkı istekli çalıştı. Onlar, Shuluogan'a "Wuyin Kağan 戊寅可汗" dediler²¹. Böylece Tuyuhunlar, Hunların devlet başkanı için kullandığı en yüksek unvan olan "chanyu"yu ve Kök-Türklerin devlet başkanı için kullandığı en yüksek unvan olan "kağan"ı kullandı.

Kağan unvanını, devlet başkanı düzeyinde kullanmaları Juan-juanların etkisiyle Kaliteli zamanında olmuştur. Bozkır geleneğinden gelen ve bu geleneği sürdüren Tuyuhunlar hem "chanyu" hem "kağan" unvanını kullanmışlardır.

Fulianchou'nun yönetimi sırasında Çin imparatoru onun için sancak, mühür ve kuşak gönderdi. Mühür ve kuşağı süs olarak üzerine takması için ona göndermiştir²². Tang zamanında İmparatorun memurunu göndererek Nuohebo'ya (635-663 諾曷鉢) unvanlar ile davul ve sancak verdiği kaynaklarda kayıtlıdır²³.

518 yılında Tabgaç Devleti'nden hareket eden Song Yun 宋雲, Hui Sheng 惠生 ve onlara eşlik edenler Çakılık'a vardıklarında Fulianchou'nun

¹⁸ *Wei Shu*, s. 2238 ve 2240; *Bei Shi*, s. 3184 ve 3185-3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297 ve 5300; *Xin Tang Shu*, s. 6224 ve 6626.

¹⁹ *Wei Shu*, s. 2233; *Bei Shu*, s. 3178; *Song Shu*, s. 2369-2370.

²⁰ Kurakichi Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", Çeviren: İbrahim Gökbakar, *Belleten*, IX, Sayı: 36, 1945, s. 497-504.

²¹ *Jin Shu*, s. 2541.

²² *Wei Shu*, s. 2239; *Bei Shi*, s. 3185.

²³ *Jiu Tang Shu*, s. 5300; *Xin Tang Shu*, s. 6226.

ikinci oğlunun (息) “Batıya İstikrar Getirme Generali 寧西將軍” görevinde bulunduğunu, şehri idare ettiğini, batıdaki halkları 西胡²⁴ himaye etmek için emrinde bulunan 3000 aile veya görevli olduğunu kaydetmiştir²⁵. Li Wenshi’ya göre, bu zamanlarda Tuyuhunlar büyük bir sahayı idare ediyorlardı [Türk devlet yönetiminin bir hususiyeti olan iki kanatlı yönetimi uyguladılar] ve iki kanatlı devlet yapısına sahiptiler. Batıdaki merkezleri Çakılık idi. Çakılık’taki bey doğudaki esas beye bağlıydı ve uyumlu çalışıyordu²⁶.

Achai (417-426 阿豺) döneminde onun anlattığı öğretideki ok motifinden²⁷ edebi olarak da bozkırlı devlet karakteri gördüğümüz Tuyuhunlar, Çin

²⁴ Luo Xin’e göre “batıdaki yabancılar”, Hoten’den ziyade etkilerini Tarım Havzası’nın büyük bölümüne yayan Akhunlardı. Bakınız: Luo Xin 罗新, “Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉”, *Zhongguo Shi Yanjiu* 中国史研究, 2001, 第 1 期, s. 48.

²⁵ Tuyuhunların ne zaman bu arazilerde hakimiyet kurduğu açık değildir. Bununla beraber Shiyin döneminde buralarda hakimiyet kurma ihtimalleri de vardır, bakınız: Matsuda Hsiao 松田寿男, “Tuyuhun Qianshi Kao 1-2 吐谷浑遣使考 (上下)”, Japoncadan Çinceye Çeviren: Zhou Weizhou, *Xibei Shidi* 西北史地, 1981, (2-3), 2. kısım, s. 91-93. Song Yun ve Hui Sheng’in seyahati için bakınız: K. Yıldırım, “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, 281-300; Tuyuhun Devleti’nin Çakılık ve Çerçen topraklarına ne zaman hakim olduklarına dair düşünceler için bakınız: Zhou Weizhou 周伟洲, *Tuyuhun Shi* 吐谷浑史, Guilin 桂林, 2006, s. 41-42; Luo, “Tuyuhun yu Kunlun Yu”, s. 47.

²⁶ Li, *Xichui Gudı yu Qiang Zang Wenhua*, s. 322. Zhou Weizhou, buradaki yapının iki kanatlı devlet teşkilatı olduğuna katılmaz. Ona göre Çakılık, Tuyuhun Devleti’nin batı bölgesindeki önemli bir yeridir. Bu bahiste çeşitli görüşler için bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 101.

²⁷ *Wei Shu*, s. 2235 ve *Bei Shi*, s. 3180’deki kayıtlara göre: “... (Achai) birdenbire hastalığa yakalandı, ölmek üzereydi, bütün evlatlarını ve kardeşlerini çağırtdı ve şunları söyledi: ‘Önceki efendimiz Arabalı Atlı (burada Shuluogan’dan bahsediyor) 車騎, kendi evladı Qian’dan 虔 vazgeçti, tahtı şahsıma verdi. (Şimdi) önceki efendimizin yaptığını nasıl olurda unuttur ve kimsenin rızası olmadan Weidai’ya 緯代 tahtı verebilirim! Bundan dolayı tahta Mugui geçmesi uygundur’. Achai’yın 20 tane oğlu vardı, en büyüğü Weidai’di. Achai keza (oğullarına) şunları nasihat verdi: ‘Hepiniz bana birer ok getirin ve onları önüme koyun’. Ardından aynı ammeden kardeşi Muliyan’e 慕利延 şunları söyledi: ‘1 tane ok al ve onu kır’. Muliyan 1 tane ok alıp kırtdı. (Achai konuşmasını sürdürdü) ‘19 tane ok al ve kır’. [Muliyan (bu kez okları) kıramadı. (Takiben) Achai şunları söyledi: ‘Farkına vardınız mı? Yalnız olanı kırması kolaydır (ama) çok olanı kırması zordur. Birlik olursanız ülkeniz güçlü ve sağlam olur’. (Achai) sözlerini bitirdikten sonra öldü. Mugui, onun yerine tahta çıktı.’. Türk tarihinde buradaki anlatılanlara benzer kayıtlar vardır. Mesela, Oğuz Kağan Destanında Oğuz’un evlatları ve torunlarına kullanılmıştır; *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr* adlı eserde Tuğrul Bey’e atfedilmiştir, bakınız: S. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, 2015, s. 91 ve Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 2016,

kaynaklarının ifadesiyle: şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmazlardı, otlakları takip ederler keçe çadırda yaşarlardı²⁸.

Çin kaynaklarına göre “Tuyuhun ülkesinde düzenli vergi yoktu. Gelirleri sağlanmadığında zengin ailelerden ve tüccarlardan tedarik edilir, yeteri kadar alır, daha fazlasını almazlardı.”²⁹. Gerçekte Tuyuhunlar, büyük ve güçlü devletlerin yaptığı gibi idareleri altına aldıkları halklardan ve şehirlerden çeşitli vergiler alıyordu. Tuyuhun Devleti’nde yaşayan halkın vergisinin bir kısmı merkeze gönderilirdi, diğer kısmının zengin aileler ve tüccarlara ait olduğu görülüyor. Zenginlerden ve tüccarlardan alınan vergi devlet işlerinde kolaylıklar sağlamış olmalı ancak bu durumun bir etkisi olarak onlar devlet içinde söz sahibi olmuş yani güçlenmişlerdir. Ayrıca Tuyuhunların, Qiang beylerinden zenginlerinden ve tüccarlarından düzenli vergi aldıkları ve bazı olağan üstü durumlarda vergi ve insan gücü temin ettiklerini düşünüyoruz³⁰.

Tuyuhun töresine göre birisini öldüren veya at çalan ölüm cezasına çarptırılırdı. Diğer suçlardaysa suçlarının bedeli olarak mallarına el koyulurdu³¹. Bir başka cezaya göre ise suçun niteliği dikkate alınarak bir tür aletle vurulurdu. İdam cezasına çarptırılan kişi hayvan tüylerinin ezilip birleştirilmesi (ince tabakalı) ile elde edilen bir şekli başına geçirmek zorundaydı. Kayayı (veya taşı) yüksekte ona atarlardı.”³².

Yukarda görüldüğü üzere Tuyuhunların memuriyetleri Tibetlilerle aynı değildir. Bununla beraber Tuyuhunlar devletin zirvesinde, Türklerin kullandığı Chanyu, Kağan ve Hatun gibi Türk unvanlarını kullanmışlardır. Yine birçok Çince unvanı da kullanmışlardır. Bu sebeple bu konuda Tuyuhun-Qiang (Tibet) benzerliğine rastlanmamıştır.

---

s. 160; Moğolların Gizli Tarihinde, Cengiz’in büyükannesi *Alan-ho’a* çocuklarına kullanmıştır, bakınız: Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 2010, s. 7-8.

²⁸ *Jin Shu*, s. 2537; *Wei Shu*, s. 2234 ve 2240; *Bei Shi*, s. 3179 ve 3185-3186; *Nan Qi Shu*, s. 1026; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, 1978; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224. Ayrıca *Nan Qi Shu*, s. 1026’da şu kayıt vardır: Bilahare yavaş yavaş evler inşa ettiler ancak halk keçe çadırları hareket ettirebildikleri evler olarak kullanmayı sürdürdü.

²⁹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

³⁰ Matsuda, *a.g.e.*, I. kısım, s. 92-93.

³¹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

³² *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

Cezai yaptırımlar konusunda da bir Tuyuhun-Qiang (Tibet) benzerliğine rastlanmamış; aksine bozkırlı Türk devletlerinde gördüğümüz “at çalana ölüm cezası (veya çok ağır ceza alması) verilmesi”³³ gibi bir cezai yaptırım Tuyuhunların Türk geleneğinden geldiğine dair bir kayıttır.

Giyim Kuşam

Tibetilerde

Elbiseleri hep keçe ve deriden idi, iyi görünmek için yüzlerini kızıla boyarlardı³⁴. Kadınları saçlarını örüp arkada sıkıca bağarlardı³⁵.

“... (Yazlık meskenin) içinde kıymetli metallerle süslenmiş yüksek bir yüksek bir platform (balkon) vardır. Zampu altından işlemeli ejderha, kaplan, ve panter motifli çadırda oturmaktadır. Kıyafeti, kaba işlemsizdi; başlığı şafak kızzılığı renginde; kılıcı kaliteli metaldendi.”³⁶.

Tuyuhunlarda

Tuyuhunlar uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽³⁷, başlık³⁸ takarlardı³⁹. Erkeklerin elbisesi (yüksek ihtimalle resmi törenlerde kullanılan kıyafetlerdi) Çin’dekilerle aşağı yukarı aynıdır⁴⁰. Keza, kısa kollu elbise 小袖袍 ve dar paçalı pantolon 小口袴 giyerdi⁴¹.

Tuyuhun beylerinin giyim kuşamları bahsinde şu kayıtlar mevcuttur: “Kualti, saçını topuz şeklinde yapıp kuş tüyü⁴² ve inci takardı. Siyah başlık kullanırdı. Altından aslan işlemeli yatakta otururdu 坐金獅子牀.”⁴³.

³³ *Tong Dian*, s. 5404; *Ce Fu Yuan Gui*, s. 11138; A. Taşağıl, *Gök-Türkler 1-2-3*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 98 ve 112.

³⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

³⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

³⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6103. Ayrıca bakınız: Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 284.

³⁷ Uzun etekli başlık adı verilmesinin nedeni bu ürünün; başlığın kenarından aşağıya doğru sarkması, gaz bezi gibi ince olması ve hafif, küçük ağ/fileye benzer biçimde olmasındandır.

³⁸ Yüz örtüsü veya yüzü koruyucu bir çeşit örtüdür. Başlığa takılır böylece binek üzerinde giderken toz fırtınalarına karşı yüzü korur.

³⁹ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1978; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁴⁰ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842.

⁴¹ *Liang Shu*, s. 810.

⁴² Kuş tüyü veya otsu bitkilerin parlak çiçekleri.

⁴³ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shu*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 912; *Sui Shu*, s. 1842.

Kadınlar; başlarına süs olarak altın renginde çiçek **金花** takarlardı. Saçlarını örerek arkada toplarlardı. İnciler ve deniz kabukları süslemede kullanırdı, bu süsleri kullanma miktarı zenginliğin ve asilliğin ifadesiydi. Kağanın eşine “hatun” denirdi. Kumaş dokur etek giyerler, ipek kullanarak uzun elbise yaparlardı, saçlarını arkada örerler, keza başlarına altın renginde çiçek başlık **金花冠** takarlardı⁴⁴.

Giyim kuşam özellikleri karşılaştırıldığında kadınların saçlarını örmesi dışında Tuyuhun, Qiang (Tibet) benzerliği yoktur.

Sosyal Hayat, Cenaze Töreni, Din, Yemin Töreni

Tibetlilerde

Tibetlilerin ziyafetine katılan soylulardan; yabani yak öküzü (liniu) **犛牛**⁴⁵ sürmeleri, ok atmaları istenir, böylece yemek yemeye başlanırdı⁴⁶.

Genç ve güçlülere değer verilir; zayıflar ve yaşlılar hakir görülürdü. Anne çocuklarına değer verirken; çocuklar ise babalarından üstündü. Giriş ve çıkışlarda önce gençler; sonra ise yaşlılar şeklinde idi. Ölen askere değer veriler, geride kalan ailesini yüksekte tutarlardı; mağlup düşüp kaçanın ise utanç içinde olması için başına tilkikuyruğu asarlardı (tilki gibi korkak olduğunu göstermek için)⁴⁷.

Anne babaları öldüğünde saçlarını keser; lacivert renkten (çok koyu mavi yani siyaha yakın) yüzlerine sürerler; elbiselerini hep siyah giyerlerdi. Ölüyü gömdükten sonra yas elbiselerini çıkartırlardı. Zanpu öldüğündeyse adamlarını onunla beraber gömerlerdi; yine elbiseleri, değerli eşyaları ile bindiği atı kullandığı yay ve kılıcı ile beraber toprağa verilir. Ardından mezarın üstüne bir büyük oda inşa ederler, tepecik oluştururlar (tümsek yaparlar), çeşitli ağaçlar dikerek atalara kurban alanı yaparlardı⁴⁸. Koyun ve sığır eti yetiştirirler, merkep ve at eti yemezlerdi. Halktan ölen olduğunda ise sığır ve at

⁴⁴ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810 ve *Nan Shi*, s. 1978; *Zhou Shu*, s. 912-913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁴⁵ Tibet ve Kök Nur yaylalarında yetiştirilen bir çeşit sığır.

⁴⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁴⁷ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁴⁸ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072-6073.

kurban edilerek ölünün yanına gömülür, sığır ve atların başları da mezarın üstüne yığılırdı⁴⁹.

Evrendeki ruhlara ve şamanlara (巫/巫覡) saygı gösterir, Yuandi'yi 獯豸⁵⁰ büyük ilah olarak kabul ederlerdi⁵¹. Budizm'in kaidelerini benimser, küfürü alışkanlık haline getirmişlerdi. Ülke meseleleri karar için Budist rahipler iştirak etmesi zorunluydu. Çoğunluk yay 弓, bıçak (kama) 刀 taşırdı. Sarhoş oluncaya kadar içilmezdi. Kadınlar siyasete karışmazdı⁵².

Zanpu ile onun memurları yılda bir kez tanrıların önünde küçük yemin töreni yaparlar, koyun, köpek ve maymun kurban ederler; üç yılda bir kez büyük yemin töreni yaparlardı. O gece, sunak alanında ziyafet verilirdi. Köpek, at, öküz ve merkep kurban ederlerdi. Her birinin ayakları kınılır, bağırsakları çıkarılır ve törende bulunanların önüne konurdu. (Sonra) büyücü tanrıya şöyle dua ederdi: “Yemininden dönen ayı bu kurbanlar gibi olsun”⁵³.

Erken dönemde Qianglar üzerine *Hou Han Shu*'daki bir kayıta: “Baba ölünce üvey anneleriyle evlenirler, kardeşleri öldüğüne yengeleriyle evlenirler, bu nedenle ülkelerinde kimse dul kalmazdı, nüfusları da hızlı çoğalırdı.”⁵⁴.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre Tuyuhunlar, Ok atmada mahirdiler. Halk av yapmayı severdi. Et ve kıymız onların temel besin kaynağıydı⁵⁵.

Evlilik geleneklerine göre zengin aileler bol miktarda kalın verir, bunu karşılayamayanlar ise kızı kaçırırdı⁵⁶. Babalarının ölümünde üvey anneleriyle,

⁴⁹ *Tang Huiyao*, s. 1729

⁵⁰ Bahsi geçen tanrı hakkında net bir bilgimiz bulunmuyor; ancak Huang Chi-Huei onun “Bon” dinine ait bir ilah olabileceğini düşünür, bakınız: Huang Chi-Huei, *a.g.e.*, s. 14.

⁵¹ *Jiu Tang Shu*, s. 5220 ve *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁵² *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁵³ *Xin Tang Shu*, s. 6073. Bu tören hakkında ayrıca bakınız: *Jiu Tang Shu*, s. 5220.

⁵⁴ Qiangların kültürü için bakınız: *Hou Han Shu*, s. 2869. Ayrıca bakınız: Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁵ *Jin Shu*, s. 2537; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁵⁶ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shi*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224. *Jin Shu*, s. 2538'deki kayıt kız kaçırılmayı, zengin ailelerin yaptığını söyler ancak buradaki kayıt hatalıdır.

ağabeylerinin ölümlerinde yengeleriyle evlenirlerdi⁵⁷, “Türklerle adetleri aynıydı.”⁵⁸.

Tuyuhunlar’da ölen kişiler hep gömülürdü⁵⁹. Yas törenlerinde uyulması gereken kılık kıyafet kuralları vardı. Cenazeyi defnettikten sonra cenaze işlemi sona ererdi⁶⁰.

Tuyuhunların Budizme meyylediği açıktır. Tuyuhun ülkesinde Budizme dair en açık kayıtlar Shiyin döneminde ortaya koyulmuştur, nitekim kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre onun ülkesinde Budizm inancı olduğuna dair kayıtlar vardır⁶¹. Fulianchou⁶² ve Kualü⁶³ dönemlerinde de Tuyuhunlar tarafından istenen Budizmle ilgili çeşitli taleplere rastlarız.

Sosyal hayat, cenaze töreni, din, yemin töreni özellikleri incelendiğinde herhangi kültür etki ve tesiri göze çarpmıyor; aksine büyük farklılıklar var: Tuyuhun-Tibet cenaze törenindeki en büyük fark Tibetlilerde ölen kişinin yanına birinin (birilerinin) gömülmesidir. Yine Tibetliler Yuandi’yi büyük ilah olarak kabul ederken; Tuyuhunlarda böyle bir inanış görünmüyor. Budist rahiplerin onayı alınmadan devlet işlerinin devam etmemesinden Tibet ülkesinin aslında bir teokratik devlet karakteri taşıdığını düşünebiliriz. Budizmin her iki ülkede de olması ise Tuyuhunların Qianglaşma delalet etmez çünkü Budizm dini Asya coğrafyasında birçok millete etki etmiştir.

Hayvancılık ve Yetiştirilen Ürünler

Tibetlilerde

Yetiştirdikleri hayvanlar arasında yabancı yak öküzü (liniu) 犛牛, sığır 牛, domuz 猪 (彘), köpek 犬, koyun 羊, at 馬 ve “gök” faresi 天鼠 vardı.

⁵⁷ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁵⁸ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842. *Tong Dian*, s. 5165’teki kayıta farklılık vardır. Bu kayıt; Tuyuhunların, Beidi 北狄 ile benzer geleneği olduğunu söyler. Türklerin ve Tuyuhunların evlenme gelenekleri için bakınız: G. Kapusuzoğlu, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 58, 2015, s. 516 ve 519.

⁵⁹ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁶⁰ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁶¹ *Liang Shu*, s. 810.

⁶² *Liang Shu*, s. 810.

⁶³ *Nan Shi*, s. 215.

Onun (gök faresi) derisinden kürk veya deri giysi yaparlardı. Çeşitli arpa, buğday ve fasulye yetiştirirlerdi⁶⁴.

Tibetlilerin ordusunda onları bozkır halklarından ayıran bir ürünü vardı: “zincir zırhları”. Bunlar, askerler ve atlar için kullanılırdı. Darbelere karşı dayanıklı oldukları için Tang Devleti kayıtlarında övgüyle bahsedilir⁶⁵. “Tibetlilerin zırh ve miğferleri çok kalitelidir. Bunlar gözler hariç tüm vücudu sarar, güçlü yayla ve kılıçlar bunlara zarar veremezdi.”⁶⁶.

Onların madencilikte ileri oldukları Çin kaynaklarında dikkat çekmektedir. Keza topraklarına altın, gümüş, bakır, kalay gibi değerli madenlerin çok olduğu kayıtlarda vardır⁶⁷.

Tuyuhunlarda

Çin kaynaklarına göre onların ordularında savaşlarda kullanılan bıçak (kama) 刀, yay 弓, malzemesi deriden elde edilmiş zırh 甲 ve mızrak çeşitleri 稍 bulunmaktaydı⁶⁸.

Tuyuhun ordusunda kullanılan “At Sirtında Marş 馬上樂” kaynaklarda geçmektedir. Bunlar asker marş ve türküleri olmalıdır⁶⁹.

Tarihi kaynaklarda Tuyuhunların iyi atlarından bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi, Kök Nur Gölü havalisinde yetiştirdikleri tay ve at çok iyiydi, bunlara “ejderha türü 龍種” denirdi. İkincisi, ünlü “Kök Nur mavimsi beyaz renkli (soluk kılı) at 青海驄”⁷⁰. Üçüncüsü, “Sichuan atı 蜀馬”⁷¹ idi. Son olarak Tuyuhunlar, Çin’deki hanedan tarihi kaynaklarında “dans eden at 舞馬” olarak kaydedilen, törenlerde kullanılan at gönderirdi⁷². Topraklarında ayrıca

⁶⁴ *Jiu Tang Shu*, s. 5220. Ayrıca bakınız: *Xin Tang Shu*, s. 6072.

⁶⁵ Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 289-292.

⁶⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6073.

⁶⁷ *Jiu Tang Shu*, s. 5220; *Xin Tang Shu*, s. 6072, 6074; Adıgüzel, *a.g.e.*, s., 284.

⁶⁸ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁶⁹ *Jiu Tang Shu*, s. 1071-1072. Tuyuhunların at sirtında marşı Çin’e taşınma ve Çin müzik kültürüne çok büyük zenginlik kattı. Bu marşlar çeşitli törenlerde kullanıldı, bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 134-135 ve Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 156.

⁷⁰ *Wei Shu*, s. 2240-2241; *Bei Shi*, s. 3186; *Liáng Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1977; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jiu Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁷¹ *Jin Shu*, s. 2538.

⁷² Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 57-58 ve 114-115.

“yabani yak öküzü (maoniü) 犛牛”⁷³, “katır 騾”, çok sayıda “papağan 鸚鵡” beslerlerdi⁷⁴.

“Onlar tarım yapmayı biliyordu”⁷⁵, toprakları “arpa 大麥” yetiştirmeye el verişliydi. Çok miktarda “turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁”, nispeten de “fasulye ve darı 菽粟” vardı⁷⁶.

Qiang halkı, Han Devleti zamanında Hehuang 河湟 civarında kendi tarım faaliyetlerini geliştirmişti⁷⁷. Tuyuhunlar ilk zamanlar bozkır yaşam tarzına sahipti ancak bir süre sonra Qiangların “yarı tarım yarı hayvancı” yaşam tarzından birtakım etkiler kabul ettiler. Bundan şikayetçi olmadılar⁷⁸. Onların (tarım) aletleri 器械⁷⁹ ve (Tören) elbiseleri⁸⁰ Çin ile neredeyse aynıdır⁸¹.

Yetiştirilen ürünler karşılaştırıldığında da Tuyuhunların kültürel bir değişime uğradığına dair açık bilgi bulamıyoruz.

Sonuç

Tuyuhunların hangi etnik kökene sahip olduğu günümüzde de tartışmalara açıktır ancak Çin kaynaklarını incelediğimizde Tuyuhunların Türk kültür özelliklerine göre açıklandığını görmekteyiz. Mesela Oğuz Kağan Destanı’ndaki ok anlatısı, iki kanatlı devlet yönetimi, chanyu, kağan ve hatun unvanlarını kullanmaları. Bozkır kültürü özellikleri; cinayet işleyen ve at çalan kişinin cezasının ölüm olması veya çok ağır cezalar alması, düğün geleneği (kız evine kalın verilmesi, leviratus geleneği), yeme içmede kırmızı ve et kullanmaları, giyim kuşamın benzerliği, ölen kişinin gömülmesi...

⁷³ Tibet ve Kök Nur yayalarında yetiştirilen bir çeşit sığır. *Jin Shu*, s. 2538, *Sui Shu*, s. 1842, *Jiu Tang Shu*, s. 5297’de maoniü; *Xin Tang Shu*, s. 6224, *Wei Shu*, s. 2240, *Bei Shi*, s. 3186 ve *Zhou Shu*, s. 913’te liniu 犛牛 olarak kaydedilmiştir.

⁷⁴ *Wei Shu*, s. 2241; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁷⁵ *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Zhou Shu*, s. 913.

⁷⁶ *Jin Shu*, s. 2538; *Wei Shu*, s. 2240; *Bei Shi*, s. 3186; *Liang Shu*, s. 810; *Nan Shi*, s. 1977; *Zhou Shu*, s. 913; *Sui Shu*, s. 1842; *Jin Tang Shu*, s. 5297; *Xin Tang Shu*, s. 6224.

⁷⁷ Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 119.

⁷⁸ Matsuda, *a.g.e.*, 1. kısım, s. 93.

⁷⁹ Zhou Weizhou burdaki aletleri tarım aleti olarak değerlendiriyor, bakınız: Zhou, *Tuyuhun Shi*, s. 120.

⁸⁰ Tören elbisesi olduğunu düşünmekteyiz. Halk günlük hayatta bozkırlı yaşama uygun olacak kılık kıyafet kullanmış olmalı.

⁸¹ *Sui Shu*, s. 1842.

Neticede Tuyuhunların kültürünün Türk kültürü ile benzerliği açıktır. Ancak dikkat edilmelidir ki etnik yapıları hakkında daha çok materyale ihtiyacımız vardır. Çünkü bir topluluğun aynı kültür özelliklerini taşıması onların aynı etnik kökene sahip olduklarını göstermez, mesala Kitan halkı Türk kültür özelliklerini taşırlar ancak özünde Moğoldurlar.

Tuyuhunların içinde birçok Türk topluluğu vardı. Mesela Tuyuhunlar ilk zamanlardaki göçlerinde çeşitli Hun boylarını hakimiyetleri altına aldılar. Devletleşmeleriyle beraber Hun bakiyelerinden Xia Beyliği'nin hanedan ailesi Helianları, Kuzey Liang Devleti halkından bazı grupları ve hakimiyetleri sona erdikten sonra Tuyuhunlara sığınan Tabgaç yönetici topluluğu ve çeşitli grupları da. Batı Qin Beyliği Xianbeilerden Qifu ailesi ve mirasına da bünyelerine kattılar. Ayrıca Yifu ve Qihanları da içlerine aldılar. Böylelikle insan gücüne sahip oldular, iktisadi gelişim gösterdiler. Başlangıçta Qiangların üzerinde de hakimiyet kurmuşlardır. Tuyuhunlar göçe ilk başladıklarında sayıca az görünmeler de yabancı bir coğrafyada benliklerini koruyabildiler ki bu ancak nüfusça gelişim göstermeleriyle açıklanabilir.

Çeşitli kültür dairelerinde veya etrafındaki toplulukların bazı küçük benzerlikler göstermesi tabiidir, ancak "Tuyuhunların Qiang kültürünü özümledikleri veya onların Qianglaştıkları, Tuyuhun Devleti'nin Qiang asıllı bir Tibet devleti olduğu" gibi görüşlerin bir karşılığı yoktur, bu türden görüşler zorlamadır en nihayetinde tarihi hakikatlerle çelişir. Tuyuhunlar Türklerle benzer gelenek göreneğe sahipti ama Qianglarla değil.

Kaynakça

- Jin Shu*, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Wei Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Song Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Nan Qi Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Liang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Zhou Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Sui Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Nan Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Bei Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
Jiu Tang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

- Xin Tang Shu*, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.
- Tang Huiyao*, Zhongwen yay., 1978.
- Tong Dian*, Zhonghua baskısı, Pekin, 1992.
- Ce Fu Yuan Gui*, Fenghuang Baskısı, 2006.
- Zizhi Tongjian*, Zhonghua baskısı, Pekin, 1997.
- BECKWITH, Christopher I., *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.
- Dotson, Brandon: “Administration and Law in the Tibetan Empire: The Section on Law and State and its Old Tibetan Antecedents”, Doktora Tezi, *Tibetan and Himalayan Studies Oriental Institute, University of Oxford*, 2006.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995.
- Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009.
- ENES, Adıgüzel, *Tibet Yüksek Dağların Konargöçer İmparatorluğu*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2024.
- GÖMEÇ, S., *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, 2015.
- GUMILEV, L. N., *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002.
- Gündüz, Tufan, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 2016.
- Huang Chi-Huei, “T’ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumi Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1970.
- Li, Wenshi 李文实, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001.
- LUO, Xin 罗新, “Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉”, *Zhongguo Shi Yanjiu 中国史研究*, 2001, 第 1 期, s.43-52.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen, “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s.507-522.

- Matsuda Hsiao 松田寿男, "Tuyuhun Qianshi Kao 1-2 吐谷浑遣使考 (上下)", Japoncadan Çinceye Çev. Zhou Weizhou, *Xibei Shidi 西北史地*, 1981, (2-3).
- ORSOY, Sema, "Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilimdalı Doktora Tezi*, Ankara, 2013.
- ÖGEL, B., "Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-Çi'ler", *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957, s.247-278.
- ÖGEL, B., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1-2, Ankara, 2015.
- SHİRATORİ, Kurakichi, "Kaghan Unvanının Menşei", Çev. İbrahim Gökba-
kar, *Bellekten*, IX, S. 36, 1945, s.497-504.
- VÁSÁRY, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. Dr. İsmail Doğan, İstanbul, 2007.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler 1-2-3*, Ankara, 2012.
- TEMİR, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 2010.
- TOK, Zeki, "Tuyuhun Tarihi (MS. III-VII. Yüzyıl)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2020.
- YANG, Jianxin 杨建新, MA Manli 马曼丽 ve diğerleri: *Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史*, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990.
- YILDIRIM, Kürşat, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, 281-300.
- ZHOU, Weizhou 周伟洲, *Tuyuhun Shi 吐谷浑史*, Guilin 桂林, 2006.